

आशाधरभट्टविरचिता

त्रिवेणिका

प्रभाख्यटिप्पणीसमलङ्कृता

TRIVEṆIKĀ
OF
ĀŚĀDHARABHAṬṬA
WITH
PRABHĀṬIPPAṆĪ

General Editor :
Vidwan Dr. H. P. MALLEDEVARU, M.A., Ph.D.

Editor :
Vidwan M. SHIVAKUMARASWAMY, M.A.,

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः मैसूरु
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE, MYSORE
1986

Price : Rs. 8-00

UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE SERIES NO.-157

मैसूरु विश्वविद्यानिलयः

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमालाङ्कः – १५७

TRIVEṆIKĀ

OF

ĀŚĀDHARA BHAṬṬA

WITH

PRABHĀ

आशाधरभट्टविरचिता

त्रिवेणिका

प्रभानाम्न्या टिप्पण्या संवलिता

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

MYSORE

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः मैसूरु ।

1986

First Edition 1986
प्रथमं मुद्रणम् १९८६

Copies : 1000

Published by
THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE,
University of Mysore,
MYSORE

मैसूरु विश्वविद्यानिलयेन
प्राच्यविद्यासंशोधनालयद्वारा प्रकाशितम्

Printed at
Udayaravi Printers & Publishers
1354/1. K. M. Puram,
MYSORE - 4

मैसूरु-उदयरवि-मुद्रणालये
मुद्रितम्

UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE SERIES - 157

TRIVEṆIKĀ

OF

ĀŚĀDHARA BHAṬṬA

WITH

PRABHĀ

General Editor

Vidwan Dr. H. P. MALLEDEVARU, M.A., Ph. D.

Director, Oriental Research Institute, Mysore and Professor and Head of the Department of P. G. Studies and Research in Sanskrit, Manasagangotri, MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE,

MYSORE

1986

मैसूरु विश्वविद्यानिलयः

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमाला – १५७

आशाधरभट्टविरचिता

त्रिवेणिका

प्रभानाम्न्या टिप्पण्या संवलिता

प्रधानसम्पादकः

विद्वान् डा. हेच्. पि. मल्लेदेवरु, एम्.ए. पिहेच्.डि.

निर्देशकः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः

स्नातकोत्तरसंस्कृताध्ययनसंशोधनविभागस्य

प्राध्यापकः, मुख्यश्च

मानसगङ्गोत्री, मैसूरु विश्वविद्यानिलयः,

मैसूरु

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः मैसूरु

१९८६

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
SERIES – 157

TRIVEṆIKĀ

OF

ĀŚĀDHARABHAṬṬA
WITH
PRABHĀ

Edited by

Vidwan M. SHIVAKUMARA SWAMY, M. A.
Research Assistant,
Oriental Research Institute, MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE,
MYSORE
1986

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमालाङ्कः – १५७

आशाधरभट्टविरचिता

त्रिवेणिका

प्रभाख्यटिप्पणीसमलङ्कृता

सम्पादकः

विद्वान् एम्. शिवकुमारस्वामी. एम्.ए.
सहायकसंशोधकः
प्राच्यविद्यासंशोधनालयः
मैसूरु

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः
मैसूरु
१९८६

अनुक्रमणिका

PREFACE

I have great pleasure to present the critical edition of Asadhara's Trivenika to the Sanskrit world.

This work which deals on the three functions of words viz., Abhidha. Laksana and Vyanjana) is a popular treatises (probably written in the 18th century A.D. The author seems to have written other five works including the commetaries. It is a matter of dismay that it is not possible to state anything definitely about the author's place of origin and activities.

The editor. Vidvan M. Shivakumaraswamy M.A. is a budding scholar and he has endeavoured to prepare the critical edition. He has taken pains to write a commentary in Sanskrit under the able guidance of Vidvan N. S. Venkatanathachar. Retired Research Assistant of the Oriental Researeh Institute, Mysore. I congratulate both of them on their successful attempt in making this treatise accessible to the students and scholars of Sanskrit.

It is my pleasant duty here to thank our Vice chancellor Prof. Y. P. Rudrappa and the Registrar Prof. S. Narayana-Shetty for their guidance and support in bringing out valuable Sanskrit classics. The Government of Karnataka and the Government of India have been extending timely help for our publications programme and I take this opportunity to record my gratitude to them.

M/s Udayaravi Printers & Publishers Mysore, have

printed this volume nicely and deserve our thanks.

I assure that the Oriental Research Institute, Mysore will strive hard for publishing valuable Sanskrit works, critically edited and endowed with scholarly introductions and necessary indices etc., Co-operation of all the concerned is solicited in this directions.

It is hoped that this book will be received warmly by the lovers of Sanskrit

H. P. MALLEDEVARU
Director

INTRODUCTION

Asadhara's Trivenika is a work on Poetics, or, more properly, a work on *Śabdavyapara*. The three Śabdavyaparas (i. e. functions of words in conveying meaning) known as Abhidha (denotation), Laksana (Connotation) and Vyanjana (suggestion) have an important place in the discussions in Sanskrit poetics. Abhidha has been accepted by all without dispute while Laksana is also more or less so. But the third function called Vyanjana is an exclusive contribution of poetics (Alankara Sastra) despite the fact that later grammarians like Nagesa also accept its existence and importance. Hence, it is not surprising that many treatises dealing with poetics devote considerable portions to elucidate these functions. Some authors have exclusively written works to deal with these functions exhaustively. The present work 'Trivenika' is one such work.

The known works of this type are the following :

1) Abhidhavrttimatraka of Mukulabhatta
2) Sabdavyaparavicara of Mammata,
3) Vrttivartika of Appayyadiksita and
4) Trivenika, the present work. The abhidhavrttimatrka and the Sabdavyaparavicara belong to

the old genre and support the conventional doctrines. Appayyadiksita's work is of a high standard and contains independent views on many a point. But unfortunately it is incomplete. It has only two chapters dealing with Abhidha and Laksana. Trivenika is unique in this respect since it treats all the three functions of words exhaustively.

Title of the work :

The title of this treatise, Trivenika, is very significant and appropriate. "Triveni" is the name given to the holy confluence of the three sacred rivers viz., Ganga, Yamuna and Sarasvati. The present work can be compared to the confluence well since there are three functions that are elucidated. Similarity does not end here. Among the three rivers, the first two are visible while the third, Sarasvati, is invisible. So also here, the first two functions, Abhidha and Laksana are evident to every one while the third is grasped by Sahrdayas only. Hence the appropriateness of the title of the work.

The Author :

Asadhara, the author of the present work probably belonged to the 18th Cen. A.D. Though no direct evidence is available, the above date can be fixed on the following internal evidences.

(1) Asadhara has written a commentary called

Alankaradipika on the Kuvalayananda of Appayyadiksita who lived in the second part of the Sixteenth Cen. A.D.

(2) Asadhara quotes the Siddhantakaumudi of Bhattojidiksita who lived in the first part of the Seventeenth Cen A.D.

(3) Asadhara was most probably aware of Konda Bhatta, author of the Vaiyakaranabhusana-sara, because we find that Konda Bhatta's views on Vyanjana, expounded in the above cited work, are critisised in the Trivenika. Konda Bhatta lived in the middle of the Seventeenth century A.D. since he was a nephew of Bhattojidiksita.

(4) The manuscripts of Asadhara's works now available belong to the 19th Cen. A.D.

Works of Asadhara :

Asadhara was not only a poetician, but also a scholar in other fields. His known works are :

1) Trivenika
2) Alankaradipika
   (A commentary on Appayadiksita's Kuvalayananda)
3) Kovidananda (A work on poetics)
4) Kadambini (Commentary on Kovidananda)
5) Advaitaviveka (A work on Monism)
6) Prabhapatala (Probably a work on Tantra)

Other details :

Not much is known about the family and life of Asadhara. The colophon of the present work states that one Ramaji, who was well versed in many branches of ancient lore, (Padavakya Pramanaparavarina) was Asadhara's father. The following sloka found in Alankaradipika, i.e.

शिवयोस्तनयं नत्वा गुरुं च धरणीधरम् ।
आशाधरेण कविना रामजीभट्टसूनुना ॥

informs that his preceptor was Dharanidhara. But Dharanidhara is also little known to us. The original manuscripts of most of the works of Asadhara are said to have been obtained in Gujarat. Hence his native place might be somewhere in Gujarat; but this needs further proof.

It is hoped that the present work dealing with the three functions of words, now edited carefully and accompained by a simple Sanskrit commentary will be welcomed by all Sanskritists in general and students of poetics in particular.

The editor is grateful to the Director, Oriental Research Institute, Mysore for his kind encouragement in editing this work. The valuable guidance of Vidwan N. S. Venkatanathacharya in preparing the commentary and Vidwan H. V. Nagaraja Rao in collection of matter on the author is also acknowledged with gratitude.

M. Shivakumara Swamy
Editor

त्रिवेणिकायाः विषयसूचनी

विषयाः पुटसंख्या

विषयाः		पुटसंख्या

॥ इति तृतीयं व्यञ्जनाविवेचनाप्रकरणम् ॥

आशाधरभट्टविरचिता

त्रि वे णि का

(टिप्पण्यादिसमलङ्कृता)

॥ श्रीः ॥

आशाधरभट्टविरचिता

त्रि वे णि का

मङ्गलाचरणं प्रतिज्ञा च

प्रणम्य पार्वतीपुत्रं
कोविदानन्दकारिणा ।
आशाधरेण क्रियते
पुनर्वृत्तिविवेचना ॥

वृत्तिशब्दार्थः

वर्तते शब्दः अर्थे प्रवर्तते अनयेति वृत्तिः । बाहुलकात् करणे क्तिन् प्रत्ययः[1] । दृश्यते ह्यन्यत्रापि करणे क्तिन् । यथा–अन्तःकरणवाचिनि

---

* त्रिवेणिकाटिप्पणी *

पार्वतीपुत्रं=विघ्नेश्वरम्, कोविदानन्दाख्यो ग्रन्थः, तत्कर्त्रा । अर्थे प्रवर्तते=अर्थविषयिणीं प्रतीतिं जनयति । क्तिनिति । "स्त्रियां क्तिन्"[2] इति सूत्रेणेत्यर्थः । सामन्यतः क्तिन्प्रत्ययस्य भावार्थे एव दर्शनादाह—दृश्यते इति । बोधति अनेनेति बुद्धिः । भजते—सेवते अनेन प्रेम्णा इति भक्तिरिति भावः ॥

---

[1] 'प्रत्ययः' इति नास्ति–च. [2] पा.सू–३.३.९४.

बुद्धिशब्दे,[1] प्रेमवाचकभक्तिशब्दे चेत्यादौ । अत एव भागवतसुबोधिन्यां "धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेम"[2] इत्युक्तम् । मल्लिनाथेन च "पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः"[3] इत्युक्तम् । साहित्यदर्पणे तु—वृत्तिशब्द[4]स्थाने शक्तिशब्दो दृश्यते[5] ॥

ग्रन्थसंज्ञायाः अन्वर्थता

शक्तिभक्तिव्यक्तिगङ्गा-
यमुनागूढनिर्झराः ।
निर्वाहयन्त्यः सन्त्यत्र
यत्तदेषा त्रिवेणिका ॥

तद्विवरणम्

शक्यते साक्षादभिधीयतेऽनयेति शक्तिः ।

इत्युक्तमिति । "अथातो भक्तिजिज्ञासा । सा च परा अनुरक्तिरीश्वरे । तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशः" इति च शाण्डिल्यविद्यायामुक्तम् । शक्तीति । शक्त्याः गङ्गारूपत्वम्, भक्त्याः=लक्षणायाः यमुनारूपत्वम्, व्यक्त्याः= व्यञ्जनायाः गूढप्रवाहरूपसरस्वतीनदीरूपत्वं च अत्र चित्रितम् । एतदानुगुण्येन अस्य ग्रन्थस्य त्रिवेणिकारूपत्वं युज्यते इति भावः ॥

अभिधीयते = सङ्केतितार्थः प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । अनया वृत्त्या ।

---

[1] भागवतव्याख्याने सुबोधिन्याम् ५.७.४. [2] 'शब्दे' इति नास्ति—क. [3] अनुवृत्तिशब्द—क. [4] कुमारसम्भवे-६ ७३श्लोकव्याख्याने [5] साहित्य-दर्पणे—प्रथमोल्लासे.

बहुलकात्करणे क्तिन्[1] । धातूनामनेकार्थत्वात् शक्नोतेः साक्षादभिधानार्थत्वम् । भज्यते शक्यार्थः खण्ड्यतेऽनयेति भक्तिर्लक्षणा । 'भञ्जो आमर्दने'[2] इति धातोः करणे क्तिन् । अथवा भज्यते सेव्यतेऽर्थान्तरमनयेति भक्तिः । 'भज सेवाया'मिति धातोः क्तिन्[3] । व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽनयेति व्यक्तिर्व्यञ्जना । गूढनिर्झरा सरस्वती । एषा वृत्तिविवेचना[4] । तिसृणां वेणीनां समाहारस्त्रिवेणि,[5] त्रिवेणीव त्रिवेणिका । अथवा तिस्रो वेण्यो यस्यां सा त्रिवेणी । त्रिवेण्येव त्रिवेणिका । स्वार्थे कन् ॥

काव्यार्थभेदः

काव्यादिषु शब्दजन्यमर्थज्ञानं त्रिविधं चारु चारुतरं चारुतमं चेति ॥

तत्र शक्यार्थस्य चारुत्वोपपादनम्

तत्र शक्तिजन्यं चारु । यथा-पाकं कुरु पाका-

धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यः लक्ष्यो लक्षणया मतः ।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युः तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥

खण्ड्यते—तत्परित्यागेन तत्सम्बद्धार्थबोधनात् । अस्वरसादाह-

---

[1] उणादयो बहुलम्-पा.सू-3.2.1. [2] धातुपाठः-वनादौ(१५४७).
[3] धातुपाठः-स्वादौ(१०६७) [4] इदंवाक्यं च पुस्तके नास्ति. [5] त्रिवेणी-च.

र्थम् इति। अत्र-पाकशब्दस्य शिशुवाचकत्वमन्वयबोधश्च व्युत्पन्नानामेव भासते इति चारुत्वम्। यत्तु— चणकांश्चर्वति गालिं च ददाति—इत्यादि ग्राम्यवाक्यजन्यमचारु ; न तत्कविभिराद्रियते॥

लक्षणार्थस्य चारुतरत्वम्

लक्षणाजन्यं चारुतरम्। यथा— दधिद्रोणक्रयकामेन केनचित् कश्चित् गोपालः पृष्टः "प्रातर्दधि दास्यसि, क्व ते निवासः?" इति। तेनोक्तम्- "दास्यामि[1], गङ्गातटे मे घोषः" इति। तच्छ्रुत्वा, दूरात्कथमानेतुं शक्यम्? इत्युपेक्षितः सः। पुनश्चान्यः पृष्टः "प्रातर्दधि दास्यसि, क्व ते

अथवेति। वीत्युपसर्गपूर्वकात् अञ्जूधातोः ल्युटि व्यञ्जनाशब्दः। निर्झरः = प्रवाहः। त्रिवेणिकेत्यत्र स्वार्थे कन्प्रत्ययः इति भावः। पाकेति। "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः" इत्यमरः। चारुत्वमिति। शक्तिजन्यमिति भावः। प्रथमपाकपदं चात्र पचनक्रियापरमिति भाव्यम्। चणकानिति। एतेषां विशेषतः वातजनकत्वमिति पर्दनादिहेतुत्वमिति भावः। गालिः=कुत्सितः अपानवायुः। अत्र च वाच्यस्यैव अचारुत्वम्। लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः स्पर्शोऽपि नास्तीति भाव्यम्। चर्वतीति 'चर्व अदने' इत्यस्मात् धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्। द्रोणः परिमाणविशेषः। प्रतिदिनं प्रातः द्रोणपरिमाणं दधिक्रेतुकामेन केनचित् नगरवासिना इत्यर्थः। 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः। नागरिकः

[1] 'दास्यामि' इति नास्ति- क.

निवासः ?" इति। तेनोक्तं-"दास्यामि, मे गङ्गायां घोषः" इति। तदा नागरिकस्य चेतस्यागतम् एतदीयमेव दधि ग्राह्यम् इति। यतो गङ्गाप्रवाहनिकटेऽयं वसति, वृक्षवातादिसद्भावात् पथि तापादिबाधा न स्यात्-इति। सुखितपशुजन्यत्वात् स्वादुतरम्, गङ्गाम्भःसम्बन्धात्पावनं चेति। अत एवास्य[1] चारुतरत्वम्। अन्यथा स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकः शब्दः प्रयुज्यते ? यद्यपि घोषस्य प्रवाहनिकटवृत्तित्वज्ञानं लक्षणाजन्यम्, तदधिकज्ञानं तु व्यञ्जनाजन्यमिति सिद्धान्तः। तथापि व्यञ्जना लक्षणामूलेति लक्षणाजन्यत्वं न हीयते। अत एवेदं लक्षणाफलमित्याहुः। अतश्च फलवतीयं

नगरवासी। अत्र लक्षणागम्यं चारुतरमर्थमाह—यत इत्यादिना॥

"द्रोणस्तु खार्याः किल षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः"॥

इति विश्वकोशे। अस्यार्थस्य चारुतरत्वे हेतुमाह—अन्यथेत्यादिना। ननु गङ्गायां घोषः इत्यत्र केवलं लक्षणया, आभीरग्रामोऽयं गङ्गानदीप्रवाहभूमितीरप्रदेशे वर्तते इत्येव प्रतीयते, न तु अतिरिक्तानां तापादिबाधाविदूरत्वादीनां अंशानां प्रतीतिः स्यात्; अत आह—यद्यपीत्यादिना। अत्र अतिरिक्तांशानां व्यञ्जनाजन्यत्वस्यैव सिद्धान्तत्वेऽपि, तस्याः व्यञ्जनाया अपि लक्षणामूलत्वात् लक्षणाजन्यत्वस्य न बाध इति स्वसिद्धान्तमाह—तथापीत्यादिना।

---

[1] अत एवास्य-इति नास्ति-क.

लक्षणा । निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वात् तज्जन्यं चार्वेव ॥

व्यङ्ग्यार्थस्य चारुतमत्वम्

व्यञ्जनाजन्यं चारुतमम् । यथा शक्रध्वजोत्थापने उद्यानिकाभोजनानन्तरमुपविष्टेन राज्ञा सूपकारः आज्ञप्तः-अहो ! शीघ्रं भोजय भृत्यान्, गतोऽस्तमर्कः-इति । ततः शब्दशक्त्या विवक्षितार्थं ज्ञात्वा सूपकारो गतः ॥

अथ व्यञ्जनया ब्राह्मणानां सन्ध्यासमयो जातः इति बोधो जातः । सारथीनां 'रथयोजनसमयो

आहुरिति स्वमतोक्तिः । फलं व्यञ्जनार्थः । फलवतीलक्षणायाः भिन्ना निरूढलक्षणा । शक्तिः अभिधा ॥

व्यञ्जनाजन्यमिति । अर्थज्ञानमिति शेषः । शक्रध्वजोत्थापनं उत्सवविशेषः । उद्यानिकाभोजनं=वनभोजनमिति यावत् ॥

शक्रध्वजोत्थापनं नाम पर्वविशेषः ।

अहो ! इति निर्दिष्टजनसंबोधनाविशेषः ॥

सन्ध्या=सन्ध्यावन्दनम् , उपासनम् । ब्राह्मणानां एतद्राजवाक्यश्रोतॄणां समीपवर्तिनां द्विजानाम् ॥

सारथीनामित्यादावपि व्यञ्जनयेत्यन्वेति । व्यङ्ग्यः=व्यञ्जनाजन्योऽर्थः । निरवधिः सीमारहितः इत्यर्थः ॥

ननु केवलविद्वज्जनसंवेद्यतयैव हि चारुतरत्वं लक्षणायाः । एवं सति चारुतमार्थस्य अतोऽप्यतिशयितविद्वज्जनमात्रवेद्यत्वेन खलु भाव्यम् ।

जातः, इति ; दीपिकाधारिणां 'तत्समयो जातः' इति च । एवमन्येषां नानाविधः समयो जातः इति तात्पर्यम्[1] भवतीति चारुतमत्वम् । अत एव निरवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः ॥

क्वचित् चारुतमत्वासम्भवाशङ्कानिराकरणम्

यद्यपि नापितगोपालादीनामपि दीपप्रद्योतन-गोदोहनादि[2] समयो जातः' इति व्यङ्ग्यार्थभानमस्ति; तथापि चारुतमत्वं न हीयते । राजसेवकानामतिचतुरत्वात् । चारुतमत्वं ह्यतिचतुरवेद्यत्वमिति । अथवा-राज्ञो बोधनीयत्वेन ब्राह्मणादयो बुद्धिमत्तया[4]ऽभिमताः । तेषां सन्ध्याऽनादरदर्शनेन क्रोधोत्पत्तेः । अन्येषां तु प्रसङ्गाद्बोध इति न

न ह्येवं वर्तते । साधारणजनवेद्यत्वस्यापि सत्वात्—इत्यत आह-यद्यपीत्यादिना ॥

अत्र अतिशयितविद्वज्जनवेद्यत्वेन चारुतमत्वमिति न, किन्तु अतिचतुरवेद्यत्वेनेत्याह—तथापीति । तदेवाह—चारुतमत्वमिति । अत्रैव गत्यन्तरमाह—अथवेत्यादिना । तथा च—अतिशयितविद्वत्तया ब्राह्मणादय एव तादृशवाक्यप्रयोगविषयाः इति भावः ॥

तथा च शक्तेरभिधायाः चारुता, भक्तेर्लक्षणायाः चारुतरता, व्यक्तेर्व्यञ्जनायास्तु चारुतमतेति विभागः इति भावः ॥

[1] समयो जात इति तात्पर्यं-इति नास्ति ख. [2] 'गोदोहनादि' इति नास्ति-ग. [4] बुद्धिमत्तमा-ख.

विरोधः ॥

अर्थत्रैविध्यम् तत्पर्यायाश्च

वृत्तिविषयभूतार्थाः त्रिविधाः । तत्राद्यः शक्यो वाच्योऽभिधेयो मुख्यार्थश्चेत्युच्यते । द्वितीयो लक्ष्यो लाक्षणिको भाक्त औपचारिकश्चेति व्यपदिश्यते । तृतीयो व्यङ्ग्यो गम्यः प्रतीत्यो ध्वनित इति व्यवह्रियते ॥

शब्दत्रैविध्यम्

अर्थत्रयानुसारेण शब्दा अपि त्रिविधाः ।

वृत्तीति—शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाख्यवृत्तित्रयेत्यर्थः । अर्थानां पर्यायनामान्याह—शक्य इत्यादिना ॥

अर्थत्रयं—शक्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यात्मकम् । शब्दानां च पर्यायनामान्याह-वाचकः इत्यादिना ॥

तद्वशात्—शब्दत्रैविध्यवशादित्यर्थः । वृत्तिशब्दार्थमाह-वृत्तिरिति । व्यापारः शब्दव्यापारः । क्रिया शब्दक्रिया । तत्र तिसृषु वृत्तिषु मध्ये । मुख्या मुख्यवृत्तिरित्यर्थः ॥

तत्रेति । यत्र शब्दैः अनेकेषामर्थानां प्रतीतिः सम्भविनी तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनेन योग्यार्थग्रहणे शब्दसामर्थ्यपरिकल्पनं न्याय्यमित्यर्थः । यथा वनेन सिञ्चतीति प्रयोगदर्शने वनशब्दस्य अनेकार्थकत्वेऽपि प्रकृते सेचनकर्मयोग्यार्थस्य जलरूपार्थस्यैव परिकल्पनमिति । अत्र च निर्णायकानां एवं परिगणनं च वर्तते—यथा—

तत्राद्यो वाचकः शक्तोऽभिधायकश्चेत्युच्यते। द्वितीयो लक्षको लाक्षणिक औपचारिको भाक्तश्चेति व्यपदिश्यते। तृतीयो व्यञ्जको ध्वननो द्योतकः प्रत्यायकश्चेति व्यवह्रियते ॥

वृत्तित्रैविध्यम्

तद्वशात्तिस्रो[1] वृत्तयो भवन्ति। वृत्तिर्व्यापारः क्रिया चेति पर्यायशब्दाः। तत्राद्या-शक्तिरभिधा मुख्या चेत्युच्यते। द्वितीया-लक्षणा भक्तिरुपचारश्चेति व्यपदिश्यते। तृतीया-व्यञ्जना द्योतना प्रत्यायना चेति व्यवह्रियते ॥

एषां वैलक्षण्यम्

तत्र-अर्थानां योग्यार्थे व्युत्पत्तिः। शब्दानां कर्त्रादिषु वृत्तिः, वाचकानां करणे चेति सम्प्रदायः ॥

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" ॥ इति

वाचकानामित्यस्य शब्दानामित्यनेनान्वयः। सम्प्रदायः इति। वैयाकरणानामिति शेषः। यथा—पाचकः इत्यत्र पचधातोः कर्त्रर्थे ण्वुल्-

[1] तद्वशतस्तिस्रो ख.

तत्र शक्तिस्वरूपविवेचनम्

वृत्तित्रयमध्ये संकेतग्रहकारणा शक्तिः । सङ्केतस्तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इति प्रवर्तकोपदेशः । स च शब्दे स्थितो ज्ञातः सन् अर्थान् विषयीकरोति । तत्र च प्रवृत्तिनिमित्तानि-गवादिषु जातिः, शुक्लादिषु गुणः पाचकादिषु क्रिया, डित्थादिषु संज्ञा चेति । अत एव-"चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति भाष्यकारः[1] । विस्तरस्तु कोविदानन्दे द्रष्टव्यः । सङ्केतस्त्वर्थस्थितं पुरुषाज्ञानमुत्सार्य ज्ञातत्वं जनयति । तत्र शब्दवत् तत्र गता क्रियाऽपि करणम्- प्रदीपस्य करणत्वे तत्प्रभावत् । सैव शक्तिः ॥

प्रत्ययेन पाककर्ता इत्यर्थः, इन्धनमित्यादौ इन्धूधातोः करणेल्युट्प्रत्यये सति ज्वलनसाधनकाष्ठादिः इत्यर्थश्च बोध्यते इति । एवं च प्रकृतेऽपि शक्तिभक्तिव्यक्त्यादिशब्दानां करणे क्तिन् प्रत्ययः युक्त एवेति भावः ॥

शक्तिः—अभिधा । प्रवर्तकः=चोदकः । प्रवृत्तिनिमित्तानि—अर्थे शब्दानां प्रवृत्तिकारकाणि । गवादिषु-गवादिपदेषु । एवमग्रेऽपि ॥

संज्ञापदेन द्रव्यमपि गृह्यते । एवंच शब्दानां सङ्केतः एषु चतुर्ष्वप्यर्थेषु गृह्यते इति बोध्यमिति भावः ॥

भाष्यकारः महाभाष्यकर्ता[2] पतञ्जलिः । पस्पशाह्निके एवमुक्तम् । कोविदानन्दे इति । आशाधरभट्टकृतः विवेचनपूर्णः कश्चन अलङ्कारग्रन्थः । सङ्केतशक्त्योः स्वरूपं विवृणोति—सङ्केतस्त्विति ॥

[1] महाभाष्ये-पस्पशाह्निके । [2] कोविदानन्दे-1,28-38

शक्तेः त्रैविध्यम्, त्रैविध्यावश्यकता च

सा त्रिविधा योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति, न तु सुबन्तं तिङन्तं चेति द्विविधम्। तत्राद्यस्य प्रकृतिप्रत्यययोगसद्भावात्, द्वितीयस्य च 'सर्वमाख्यातजं न म' इति निरुक्तवचनात्। यथाकथञ्चित् योगसद्भावादेक एव भेद इति, सत्यम्; निपातादीनां व्युत्पत्तिकल्पने प्रक्रियागौरवात् फलाभावाच्च भेदद्वयं स्वीकार्यमेवेति। तथाचोक्तं रसप्रदीपे —

"भवेतां यदि वृक्षस्य
वाजिकर्णौ कथञ्चन
तदा रूढिं परित्यज्य
योगमेव[1] समाश्रयेत्[2]॥" इति।

ननु तर्हि रूढिरेव मन्तव्या, भेदद्वयञ्च हेयमिति चेन्न। रूढ्या केवलया निर्वाहे व्याकरणशास्त्रमनारम्भणीयमेव स्यात्, पाचकाद्यर्थबोधश्च न स्यात्॥

शक्तिं विभजते—सेति। आद्यस्य यौगिकपदस्य। द्वितीयस्य रूढपदस्य। आख्यातजं=धातुजमिति यावत्। फलाभावात्=बोधे विशेषाभावात्। भेदद्वयं=योगरूढिभेदेन प्रकारद्वयम्। वाजिकर्णौ—अश्वकर्णसदृशौ कर्णौ। योगमेव=वाजिकर्णशब्दस्य यौगिकार्थमेव॥

व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययतदर्थतत्संयोगादिप्रतिपादनप्रधान-

1 योग एव–ख. 2 रसप्रदीपे। अत्र तु द्वितीयार्धमन्यथैव दृश्यते।

तेषु प्राधान्यव्यवस्था

योगरूढौ तु प्रायेण समप्राधान्यम् । क्वचिदन्यतरप्राधान्येऽपि न दोषः । यथा-"पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि[1]" इत्यत्र योगप्राधान्यम् । तेन 'पद्म' शब्दप्रयोगे पुनरुक्तिदोषो नास्ति । "उत्फुल्लस्थलनलिनी[2]" इत्यत्र रूढेरेव प्राधान्यम् । अन्यथा स्थलनलिनीकुसुमस्य सरसिजत्वासम्भवः इति । तत्रावयवयोगप्रधाना योगशक्तिः, सङ्केतप्रसिद्धिप्रधाना रूढिः, उभयप्रधाना योगरूढिश्चेति ॥

तत्र योगशक्त्युद्भवस्थानानि

अथ भेदत्रयस्य क्रमेणोदाहरणानि:-तत्र-

त्वादिति भावः । अर्थबोधः=पाककर्ता इत्यादि रूपेण प्रकृतिप्रत्ययविविक्तार्थबोधः इत्यर्थः ॥

नास्तीति । सरोरुहशब्दस्यापि रूढितः पद्मवाचकत्वेऽपि तस्य सरोजातत्वरूपयौगिकार्थप्रधानत्वात् न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥

त्रयाणामपि भेदमाह—तत्रेति । भेदत्रयस्य=योग-रूढि-योगरूढिरूपस्य । कृष्णः इत्यत्र सुबन्तस्य, भवति इत्यत्र तिङन्तस्येत्यर्थः । नामपदे इति । एवमित्यादिः । धातुपदे चेति । प्रकृतिप्रत्ययजन्या योगशक्तिः इति शेषः । पञ्चवृत्तिशब्दे वृत्तिपदार्थमाह—परार्थेति । प्रकृतिप्रत्ययसमावेशेन विशिष्टार्थाभिधानहेतुः वृत्तिः इत्यर्थः ॥

[1] कुमारसम्भवे प्रथमसर्गे श्लोकः-१६. [2] किरातार्जुनीये पञ्चमसर्गे श्लो. ३७.

सुप्तिङन्तयोः "कृष्णो भवती"त्यादौ प्रकृति-प्रत्ययजन्या योगशक्तिः। नामपदे, सनाद्यन्त-धातुपदे च। "कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-धातुरूपाः पञ्चवृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिरिति लक्षणम्। क्रमेणोदाह्रियते ॥

तत्र कृदन्तोदाहरणम्

तदनुसारात् पचतिधातौ योगशक्तिः। पाचकः-कर्तरि। पक्वः-कर्मणि। पाकः-भावे, पचनोऽग्निः-करणे, पचनी स्थाली-अधिकरणे। बिभेत्यस्मादिति भीमः—अपादाने। दानीयो विप्रः इति सम्प्रदाने हास्यम्[1] इति। अव्ययकृतो भावे। इति कृदन्तोदाहरणानि ॥

तद्धितान्तोदाहरणम्

औपगवः, धनी, देवदत्तकः, एकधा, एकशः,

पाचकः इत्यत्र पच्धातोः कर्तरि ण्वुल्। पाककर्ता इत्यर्थः। पक्वः इत्यत्र पच्धातोः क्तप्रत्ययः कर्मणि। पाककर्मीभूतः इत्यर्थः। पाकः इत्यत्र भावे घञ्प्रत्ययः। पचनमित्यर्थः। पवनः इत्यत्र करणे ल्युट्। पाकसाधनमित्यर्थः। पचनी इत्यत्र अधिकरणे ल्युः प्रत्ययः। पाकाधारं वस्तु पात्रादिः। भीमः इति 'भीमादयोऽपादाने' इति निपातनम्। दानीयः इत्यत्र सम्प्रदानेऽनीयत् प्रत्ययः। इति कृदन्तोदाहरणानि। उपगोरपत्यं पुमान् औपगवः। धनमस्यास्तीति-

---

[1] सम्प्रदाने। हास्यमिति ख-ग पुस्तकयोः [2] अस्मिन् पाठे-हास्यमित्यत्र भावेऽर्थत् इति ध्येयम्

सकृत् इत्यादि—तद्धितोदाहरणानि ॥

समासोदाहरणम्

उपराजम्, राजपुरुषः पञ्चराजम्, शूरराजम्, राजपुरोहितौ, राजमित्रः, "न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्[1]" "नहि नहि करिकलभोऽसौ[2]" अत्र निपातद्वयस्य समासाभावे वीप्सायां—'न खलु न खलु' 'नहि नहि' इति प्रयोगानापत्तेः 'सुप्सुपे'ति समासः। एवं यद्यपि, तथापि, अथवा, यद्वा, इत्यादौ द्रष्टव्यम्। समासफलन्तु व्यस्तप्रयोगाभावः। इति समासोदाहरणानि ॥

धनी। ह्रस्वो देवदत्तः देवदत्तकः। एकविधा=एकधा। सकृत्—'एकस्य सकृच्चे'ति सकृदादेशः। राज्ञः समीपं उपराजम् अव्ययीभावः। राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इति षष्ठीतत्पुरुषः। पञ्चानां राज्ञां समूहः पञ्चराजम् इति द्विगुः। शूरेषु राजा शूरराजः इति कर्मधारयः। राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ इति द्वन्द्वः। राजा मित्रं यस्य सः राजमित्रः इति बहुव्रीहिः। 'नखलु नखलु' इति सुप्सुपेति समासः। एषु समासजन्या योगशक्तिः ॥

माता च पिता च पितरौ इति एकशेषः। पन्थाश्च पन्थाश्च पन्थानौ ॥

---

[1] अभिज्ञानशाकुन्तले—१-१०. [2] कुवलयानन्दे अपह्नुतौ-२७.

एकशेषोदाहरणम्

'जगतः पितरौ, द्वौ पन्थानौ, त्रयो देवाः' इत्येकशेषः ॥

सनाद्यन्तोदाहरणम्

'चिकीर्षति' 'पण्डितायते' 'पुत्रकाम्यति' 'प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः' इति सनाद्यन्तोदाहरणानि । इति योगशक्तिः ॥

रूढिशक्त्युपपादनम्

अथ रूढिः – 'गच्छतीति गौः, पातीति पिता, गच्छतीति गंगा, पातीति पुमान्'–इत्यादौ व्युत्पत्तिकल्पनेऽपि रूढिरेव । अर्थबोधे व्युत्पत्तेरनुपयोगात् । उक्तं च 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादकानि' इति । डित्थकपित्थादिशब्दानामपि

देवश्च देवश्च देवश्च देवाः । एषु एकशेषजन्या योगशक्तिः ॥

कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । पण्डित इव आचरति पण्डितायते । आत्मनः पुत्रं कामयते पुत्रकाम्यति । प्रासाद इवाचरति प्रासादीयति । एषु सन् क्यच्, काम्यच् प्रत्ययान्तजन्या योगशक्तिः । आख्यातजं = धातुजम् ॥

योगरूढिः योगरूढिशक्तिः । सनातनः शब्देषु नित्येषु नित्यतयैव वर्तमानो धर्मः । इति शक्तिसङ्केतयोर्वस्तुतो भेदः आवश्यक इति भावः ॥

'सर्वमाख्यातजं नाम' इति वचनात् व्युत्पत्ति-सम्भवेऽपि रूढिरेव ॥

योगरूढिशक्त्युपपादनम्

अथ योगरूढिः – युधिष्ठिरः, युधि स्थिरः इति योगः, ज्येष्ठपाण्डवे रूढिः । पङ्कजं जलजं सरोजमिति योगरूढिः ॥

शक्तिः सङ्केतश्च

यद्यपि सङ्केतः सनातनः, शक्तिस्तु प्रयोग-काले प्रकटीभवतीति निर्णयः कोविदानन्दे द्रष्टव्यः[1] । तथापि व्यवहारे शक्तिसंकेतयोरभेद-निर्देशः ॥

शक्तिग्राहकाणां विवरणम्

अथ कोविदानन्दस्य[1] क्रमेण शक्तिग्राहका-ण्युच्यन्ते – व्याकरणं, कोपः, निरुक्तं, मुनिवाक्, व्यवहारः, व्याख्यानम्, वाक्यशेषः प्रसिद्धार्थ-

---

शक्तिग्राहकाणीति । अत्रैका कारिका सुग्रहा वर्तते—

"शक्तिग्रहं व्यकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति
सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ इति

---

[1] कोविदानन्दे–1.47-51. [1] कोविदानन्दे–1-12–13.

पदसन्निधिः, उपमानम् इति ॥

तान्युदाह्रियन्ते–

पाकं कुरुष्व पाकार्थं
चामुण्डां विखरे कुरु ।
अजे विधिस्तं चाऽजेन
यजेताऽजार्थधर्मधीः ॥
हिङ्गुलं पद्मरागाभं
तद्वर्णा हिङ्गुलाम्बिका ।
यामम्बेति वदन्त्यार्याः
अन्येऽल्लेति स्तुवन्ति च ॥

तत्र व्याकरणम्

अत्र पाकमित्यस्य भावे घञन्तत्वाद् व्याकरणं शक्तिग्राहकम् ॥

कोशः

पाकार्थमिति – 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इति कोशात्, अत्रार्भकार्थमित्यर्थे कोशः शक्तिग्राहकः ॥

अनेन प्रसिद्धतया एकं व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमिति निरस्तम् । पाकमिति । बालकार्थं ओदनं कुरु, चामुण्डां देवीं ध्यायस्व, धर्मकामार्थफलकं प्राजापत्यं यागं छागेन कुरु, हिङ्गुलं पद्मरागादिमणिसदृशम्, तद्वर्णां हिङ्गुलाम्बिकां आर्याः अम्बेति, अन्ये अल्ला इति च स्तुवन्तीत्यर्थः । क्रमेणात्र शक्तिग्राहकत्वं विवृणोति—अत्रेत्यादिना । घञन्तत्वादिति । पच्धातोरिति शेषः ॥

निरुक्तम्

चण्डमुण्डौ गृहीत्वा आगता चामुण्डा - इत्यत्र निरुक्तं शक्तिग्राहकम्, "अप्यक्षरसाम्यात् निर्ब्रूयाः" इति वचनात्, व्युत्पत्तिं विनाऽपि अक्षर-साम्यमात्रेणार्थबोधात्। तदुक्तं-मार्कण्डेय पुराणे—

'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च
गृहीत्वा त्वमुपागता।
चामुण्डेति ततो लोके
ख्याता देवि भविष्यसि'॥ इति।

एवं – 'देवानां सुप्रशंसत्वाद्दमात् दामोदरं विदुः' इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। निरुक्तस्य आप्त-वाक्यान्तरत्वाभावान्न प्राचीनैः पृथग्भणितमिति बोध्यम्॥

मुनिवाक्

विखरे कुरु - विखरो बुद्धिः तत्र कुरु - चिन्त-येत्यर्थः। अत्र विखरशब्दस्य बुद्धिवाचकत्वे लिङ्गपुराणस्थं वचनं शक्तिग्राहकम्॥

व्याख्यानम्

'अजो विधिः' अत्राजशब्दस्य प्रजापतिवाच-कत्वे विधिपर्यायरूपं व्याख्यानं शक्तिग्राहकम्॥

वचनात्=यास्कनिरुक्तवाक्यात्। मार्कण्डेयपुराणे-दुर्गासप्त-

वाक्यशेषः

"तं चाजेन छागेन यजेत" - अत्राऽजशब्दस्य छागवाचित्वे पूर्वापरवाक्यशेषः शक्तिग्राहकः ॥

प्रसिद्धपदसांनिध्यम्

'अजार्थधर्मधीः' – इत्यत्र अजशब्दस्य कामवाचकत्वे अर्थधर्मशब्दयोः सन्निधिः शक्तिग्राहकः ॥

उपमानम्

हिङ्गुलमिति पद्मरागाभमाणिक्यसदृशमित्युपमानं शक्तिग्राहकम्। हिङ्गुलानाम्नी देवी तद्वर्णा हिङ्गुलसदृशीत्यत्र तथैव ॥

व्यवहारः

"यामम्बेति वदन्त्यार्याः" ब्राह्मणादयो यां देवीमम्बेति नाम्ना स्तुवन्ति। अन्ये यवनादयः- अल्लेति स्तुवन्ति। अत्र शब्दद्वयस्य देवीवाचकत्वे तद्विदां व्यवहारः शक्तिग्राहकः। व्यवहाराभावादेव वेदोक्तमल्लासूक्तं ब्राह्मणा न पठन्ति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। इति शक्ति ग्राहकाणि ॥

शत्याम्। गृहीत्वेति। संहारं कृत्वा गृहीत्वेत्यर्थः। तत्र कुरु= बुद्धिविषयं कुरु इत्यर्थः। तात्पर्यार्थमाह—चिन्तयेति ॥

अल्लासूक्तं— अल्लासूक्तत्वेन आधुनिकव्यवहारसिद्धमित्यर्थः ॥

शक्तिनिगमकानि इति। अत्रैकासंग्रहकारिका—

अनेकार्थानां प्रकृतार्थे नियामकानि

अथ कोविदानन्द[1]क्रमेणानेकार्थस्य शब्दस्य प्रकृतार्थे शक्तिविनिगमकान्युच्यन्ते । लिङ्गं, प्रकरणं, फलं, व्यक्तिः, प्रसिद्धसान्निध्यं, आर्हन्ती, समर्थता, देशः, कालः, चेष्टा, साहचर्यं, विरुद्धता, संयुक्तत्वं, वियुक्तत्वं स्वरादयश्चेति ॥

तत्र लिङ्गम्

अथोदाहरणानि । तत्र लिङ्गं यथा--'चतुर्भुजं हरिं वन्दे' इति । चक्रहस्तमिति पाठेऽपि चक्रस्य विष्णुलिङ्गत्वमस्त्येव । असाधारणं गमकं लिङ्गमुच्यते । तेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिर्नियम्यते । एवं 'सहस्राक्षो हरिः सेव्यते' इत्यत्र शक्रे शक्तिः नियम्यते । वज्रहस्त इति पाठेऽपि तत्रैव । प्राचीनानां 'कुपितो मकरध्वजः' इत्युदाहरणं तु क्लिष्टमित्यवधेयम् ॥

'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान'

इत्यादि पूर्वमुक्ता ।

प्राचीनानां आचार्यमम्मटादीनाम् । हरिशब्दस्येति ॥

"हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ ।

चन्द्रलोके प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः" ।

इति नानार्थकोशः ॥

[1] कोविदानन्दे–1.22–23.

प्रकरणम्

प्रकरणं – " हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् " इति । अत्र पौर्वापर्यसम्बन्धरूपेण प्रकरणेन हरिशब्दस्य विष्णौ नियम्यते शक्तिः । एवं " गुरुः गरीयान् दुरवस्थितः कृतः " इत्यत्र रेणुकां प्रति परशुरामवाक्ये प्रकरणेन गुरुशब्दस्य पितरि शक्तिर्नियम्यते ।।

फलम्

फलं यथा – 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यत्र मुक्तिरूपफलेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिर्नियम्यते । एवं 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' स्थाणुशब्दस्य शम्भौ शक्तिः ।।

व्यक्तिः तद्भेदाश्च

व्यक्तिः[1] – व्यक्तिर्नामार्थः । स पञ्चविधः– जाति-व्यक्ति-लिंग-संख्या-कारकभेदात् । तत्र

गमकमिति । बोधकमिति यावत् । 'गत्यर्थास्सर्वे प्रायः ज्ञानार्था अपि' इति स्मरणात् ।।

व्यक्तिर्नामेति । शब्दादर्थस्य अभिव्यज्यमानत्वात् अर्थस्य व्यक्तिरूपत्वमिति भावः । हरिं भजतीति । यदुक्तम् रेवाखण्डे–

"आरोग्यं भास्करो दत्ते धनं दत्ते हुताशनः ।
दत्ते ज्ञानं च सर्वज्ञः दत्ते मोक्षमधोक्षजः" ।

इति ।।

---

[1] व्यक्तिः इति–ग. पुस्तके नास्ति.

जातिर्यथा – 'भद्रनागो महाधनः' इत्यत्र जातिविशेषवाचिना भद्रशब्देन नागशब्दस्य गजे शक्तिर्नियम्यते । "भद्रो मन्दो मृगो मिश्रः चतस्रो गजजातयः" इति हैमः । व्यक्तिर्यथा – "शिवोपवीतनागेन" इति वाक्ये शिवोपवीतशब्देन शेषे व्यक्तिरुच्यते । तथा च नागशब्दस्य सर्पे शक्तिः नियम्यते । लिङ्गं यथा – 'स्वानि शिवं याचते' इत्यत्र स्वशब्दस्य नपुंसकवृत्त्या धने शक्तिः । एवं 'मित्रो जयति' इत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंस्त्ववृत्त्या सूर्ये शक्तिः । संख्या यथा-हरिर्वसति कानने' इत्यत्र एकत्वेन हरिशब्दस्य सिंहे शक्तिः[1] । 'यमौ विलोकयन्[2] इत्यत्र द्वित्वेन यमशब्दस्य युग्मजातार्थे शक्तिः । 'हरयः सन्ति कानने' इत्यत्र बहुत्वेन हरिशब्दस्य वानरे शक्तिः । कारकं यथा–अब्धि-

शेषे सर्पे । मित्र इति ।

'द्युमणिस्तरणिमित्रः चित्रभानुर्विरोचनः' ।

इत्यमरः ॥

यमाविति ।

"कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
विलोकयन्नोत्सहसे न बाधितुम्" ।

इति तदर्धपाठः

"यमो दण्डधरे ध्वांक्षे संयमे यमजेऽपि च ।

[1] सिंहे वृत्तिः-ग. [2] किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे ।

तटे दुष्टो हरिर्हरिणा हतः'। इत्यत्रदुष्टहनन-कर्तृत्वेन हरिशब्दस्य वासुदेवे शक्तिः; तस्य शङ्खासुरहन्तृत्वात्। 'अब्धितटे दुष्टं हरिं हरिर्हतवान्' अत्र कर्मत्वेन हरिशब्दस्य वानरे शक्तिः। तत्र हि बलदेवेन द्विरदाख्यो वानरो हतः। यत्तु प्राञ्चः-पुंस्त्वादिकमेव व्यक्तिमाहुः, तच्चिन्त्यम्। व्यज्यते विभक्ततया प्रकटीक्रियतेऽसौ व्यक्तिरिति कर्मव्युत्पत्त्या कृत्स्नस्य नामार्थस्य ग्रहणौचित्यात्। 'पञ्चकं नामार्थः' इति भाष्यसिद्धान्तात्॥

प्रसिद्धसांनिध्यम्

प्रसिद्धसान्निध्यं यथा—"भक्तवश्यो हरिर्जयति" अत्र भक्तवश्यपदसान्निध्यात् हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिः। एवं "हेमखर्जूरयोः" इत्यत्र हेमपदसान्निध्येन खर्जूरस्य रजते शक्तिः। अत एव शक्तिग्राहकबलात् अप्रसिद्धोऽपि खर्जूर-शब्दः क्वचित्प्रयुज्यते इति न दोषः॥

आर्हन्ती

आर्हन्ती यथा—'गुरुरेव परं ब्रह्म' इत्यत्रौ-

शारीरसाधनापेक्षे नित्यकर्मणि चोच्यते"। इति विश्वकोशः॥

भाष्यं=महाभाष्यम्॥

गुरुरेवेति। "गुरुः गीष्पतिपित्राद्याः" इत्यमरः। सुरभिरिति।

चित्यात् गुरुशब्दस्य ज्ञानदातरि शक्तिः। एवं 'जीवो जल्पति' इत्यत्र योग्यतया जीवशब्दस्य बृहस्पतौ शक्तिः, तस्यैव ग्राह्यवचनत्वात्॥

समर्थता

समर्थता यथा – 'सुरभिः पिकमादकः' इत्यत्र कोकिलमदोत्पादनसामर्थ्येन सुरभिशब्दस्य वसन्ते शक्तिः। एवं 'राजा ग्रामधनप्रदः' इत्यत्र वित्तसामर्थ्येन राजशब्दस्य नृपे शक्तिः॥

देशः

देशो यथा – 'वैकुण्ठे हरिर्जयति' इत्यत्र वैकुण्ठरूपदेशेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिः। एवं 'शम्यःप्रासाश्रमे कृष्णम्' इत्यत्र शम्याप्रासरूपदेशेन कृष्णशब्दस्य वेदव्यासे शक्तिः॥

कालः

कालो यथा – 'दिवा विभावसुर्भाति' इत्यत्र दिवसरूपकालेन सूर्ये विभावसुशब्दस्य शक्तिः॥

"वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः"। इत्यमरः। सुष्ठु रमन्ते रभसयुक्ताः भवन्त्यत्रेति सुरभिः। "सुरभिः हेम्नि चम्पके। जातीफले मातृभेदे रम्ये चैव वसन्तयोः। सुगन्धौ च विशल्ये वा" इति हेमकोशः॥

देशेन। देशवाचिनः इति स्यात्। राजेति। "राजा प्रभौ नृपे

चेष्टा

चेष्टा यथा – 'इयं गौर्ममेति दर्शयति' इत्यत्र हस्तचेष्टया सर्वनामबोधितया गोशब्दस्य धेनौ शक्तिः। 'अयं' इति पाठे गोशब्दस्य वृषभे शक्तिः ॥

साहचर्यम्

साहचर्यं यथा – 'पार्थकृष्णौ रथे स्थितौ' इत्यत्र कृष्णपदसाहचर्यात् पार्थशब्दस्य जिष्णौ शक्तिः। एवं पार्थसाहचर्यात् कृष्णशब्दस्य विष्णौ शक्तिः॥

विरुद्धता

विरुद्धता यथा – 'रामोऽर्जुनकुलान्तकः' अत्र विरुद्धतया रामशब्दस्य भार्गवे शक्तिः। तत एवार्जुनशब्दस्य कार्तवीर्ये॥

संयुक्तत्वम्

संयुक्तत्वे यथा – 'जयिनौ हरिणौ हरिराघवौ' अत्र हरिशब्दस्य राघवसंयुक्तत्वेन सुग्रीवाख्ये कीशे

चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः" । इति विश्वप्रकाशः । सर्वेति । सर्वादिगणपठितशब्दबोधितस्येत्यर्थः ॥

कीशे — वानरे । सुधाकरेति ॥

शक्तिर्नियम्यते । ततश्च राघवशब्दस्य रामे ॥

वियुक्तत्वम्

वियुक्तत्वं यथा – 'रामः सीतां स्मरन् दूनः' इति वाक्ये रामशब्दस्य सीतावियुक्तत्वेन राघवे शक्तिः । सीतायाश्च जानक्याम् ॥

स्वरः

स्वरो यथा – 'सुधाकरसुहृद्वक्त्रदृष्टिः[1] पङ्कजवैरिणी' इत्यत्र पदद्वयेन तत्पुरुषस्वरोच्चारणेन वक्त्रे दृष्टौ च प्राधान्येन शक्तिः । बहुव्रीहिस्वरपाठे तु सुधाकरपङ्कजयोः प्राधान्येनेति । वस्तुतस्तु–काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते; 'स्वरसंस्कारयोः छन्दसि नियमः' इति प्रातिशाख्यवचनात् । एषामनेकेषां मेलने "दानाधिक्यात्फलाधिक्यम्" इति न्यायेन सौकर्यातिशयः ॥

प्रयोगरूढिः तत्त्रैविध्यं च

किञ्चैवं त्रिविधानामपि शब्दानां प्रयोगे सङ्केतरूढिविभिन्ना प्रयोगरूढिरस्ति । सा च सम्प्रदायरूढिः, कविरूढिः, व्यवहाररूढिश्चेति ।

सुधाकरः सुहृद्यस्य तत् वा । सुधाकरस्य सुहृत् पङ्कजं वैरि यस्याः सा वा पङ्कजस्य वैरिणी इत्यर्थः ॥

[1] दृष्टि–च.

तदभावे हि वाचकप्रयोगो न भवति। यथा-
न हि कश्चिरन्तिपरः प्रयुज्यते, गत्यर्थो हन्तिश्च।
अत एव नैषधे —

भङ्क्तुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं
पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः।
शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयं
एवं मृगोस्यास्ति मृगीति नोक्तः॥
(नैषध २२-८४)

मत्कृतेऽद्वैतविवेके च—

मृगाङ्कत्वेऽपि न मृगी
शशांकत्वाच्छशीति तु।

त्रिविधानामपि—योग-रूढि-योगरूढिभेदेन भिन्नानामपि॥

अन्तिपरः=प्राणनार्थः। गत्यर्थः इति। 'हनहिंसा-गत्योः' इति धातुपाठात्॥

एषः लोकः=जनः प्रयोगमार्गे गच्छन् सन् व्याकरणस्य=व्याकरणानुसासेण गच्छतः विदुषः दर्पं-गर्वं भङ्क्तुं-नाशयितुं प्रभुः=समर्थः भवति। तदभावे हीति। प्रयोगरूढ्यभावेऽपीत्यर्थः। भङ्क्तुं प्रभुरिति। अस्य फलं तु कविरूढ्या। ज्ञेया। उदाहरणावली—इति हैमकोशप्रकरणम्॥

नोक्तः इति। प्रयोगप्राधान्यानङ्गीकारे सति चन्द्रे मृगीति शब्दस्यापि प्रयोगः स्यादिति भावः॥

मत्कृते=आशाधरभट्टकृते। इदं च आलङ्कारिकवचनम्।

चन्द्रमाः कथितस्तत्र
रूढेरन्यन्न कारणम् ।। इति ।।

प्रयोगरूढौ सांनिध्यस्य शक्तिग्राहकत्वनियामकत्वे

अस्याः रूढेः दर्पभञ्जने प्रसिद्धार्थपदसन्निधिरूपं शक्तिग्राहकं शक्तिनियामकं च समर्थभावं भजतः । यथा 'यस्य वर्त्मनि खर्जूरम्' इति वाक्ये रजतवाचकखर्जूरशब्दप्रयोगः रूढ्यभावात् दोषत्वेनाभिमतः ।।

यस्य गेहे हिरण्यं च
खर्जूरं च कृताकृतम् ।
स कथं दीनवदनः
याचेतान्यं[1] धनोन्मदम् ।।

रूढेः=प्रयोगरूढेः । दर्पभञ्जने=नियमोल्लङ्घने ।।

कृताकृतं=कृताकृतकर्मफलभोगः । रजतवाचकेति । अत्र रूप्यवाचकखर्जूरशब्दः,

" रूप्यं श्रीः कलधौततताररजतश्वेतानि दुर्वर्णकं ।
खर्जूरं च हिमांशुहंसकुमुदाभिरव्यं सुवर्णं पुनः " ।।

इति हैमकोशे पठितोऽपि असहायत्वात् न रजतबोधनसमर्थः । किन्तु पेशीभ्रान्तिजनकतया दृष्टार्थदोषकरः इति भावः ।।

---

[1] याचेदन्यम्· ख-ग-घ

इति पाठान्तरकल्पने हिरण्यपदसन्निधिः, कृताकृतपदसन्निधिश्च खर्जूरशब्दस्य रजतवाचकत्वबोधनसमर्थाविति तद्बलेन दोषोद्धारः सुकरः ॥

क्वचिद्विशेषः

क्वचित्तु पदान्तरसन्निधिबलेन शब्दप्रयोगाभावेऽपि तच्छक्तिरर्थं बोधयति । यथा – 'हे राम मां पाहि' इत्यत्र सम्बोधनम् । मध्यमरूपसन्निधिबलेन युष्मच्छब्दोऽध्याह्रियते । अत्र 'युष्मद्युपपदे' इत्यादिसूत्रं[1] प्रमाणम् । अत एवाह वामनः 'विशेषणप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ सागराम्बरवत्'[2] इति । अस्मादेव ज्ञापकात् द्विविधोऽप्यध्याहारः समूलः ॥

इति श्री आशाधरभट्टकृतायां त्रिवेणिकायां प्रथमं शक्तिविवेचनाप्रकरणम् ॥

युष्मत् शब्दः = त्वं इति शब्दः । 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' इति सूत्रम् । सागराम्बरवत् । 'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' इति वाक्ये विशेष्यभूतपृथ्वीपदप्रयोगः नास्तीत्यर्थः । समूलः प्रमाणबद्ध एवेत्यर्थः ॥

---

[1] अष्टाध्यायी 1-4-105. [2] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः 5-1-10.

अथ द्वितीयं लक्षणाविवेचनाप्रकरणम्

लक्षणास्वरूपम्

अथ लक्षणा। शक्यसम्बन्धसहकारिणी वृत्तिर्लक्षणा। सा च शब्दव्यापारत्वाच्छब्दनिष्ठा। मुख्यार्थबाधे सति तत्सम्बन्धिनमर्थं विषयीकरोति। सम्बन्धश्च मुख्यार्थे प्राधान्येन वर्तमानोऽपि लक्ष्यार्थमाश्रयति। शक्यसम्बन्धः यद्यपि शब्देऽपि वर्तते, तथापि लक्षणायामप्रयोजकः ॥

तस्याः त्रैविध्यं तासां स्वरूपं च

सा च त्रिविधा लक्षणा–जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा च। यत्सत्त्वे शब्दः

शक्येति। शक्यार्थसम्बद्धार्थप्रतीतिकारिणी इत्यर्थः। शब्दनिष्ठेति। आचार्यमहिमभट्टस्तु–"यत्पुनरस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वात् व्यापारान्तरपरिकल्पनं तदर्थस्यैवोपपद्यते, न शब्दस्य, तस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वासिद्धेः"[1] इति अर्थनिष्ठत्वमेवाह। आश्रयति—बोधयति ॥

शक्यसम्बन्धो लक्षणेति तार्किकाः। शक्यसम्बन्धेन अशक्यार्थप्रतिपादकत्वं लक्षणेत्यालङ्कारिकाः। मुख्यार्थबाधमन्तरेणापि लक्षणायुक्ता। यथाहुरालङ्कारिकाः—" मुख्यार्थबाधाभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तितः। यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणाऽङ्गीकृताऽखिलैः " इति ॥

जहाति = पूर्णतःत्यजति। तदुभययुक्ता—अंशतः त्यागः अंशान्तरतश्च अत्यागः इति उभयमस्ति चेदित्यर्थः ॥

---

[1] व्यक्तिविवेके 108–109

शक्यार्थं जहाति सा जहल्लक्षणा । न जहाति चे दजहल्लक्षणा । तदुभययुक्ता जहदजहल्लक्षणा ॥

प्रकारान्तरेणास्याः द्वैविध्यम्

त्रिविधाऽपि पुनर्द्विविधा निरूढा फलवती च । शक्तिवत्कोशादौ प्रसिद्धा निरूढा । इयञ्च मुख्यार्थबाधे प्रवर्तते इति शक्तितो विशेषः । एषाऽनादिलक्षणेत्याहुः । फलवती तु व्यङ्ग्यार्थप्रतीतये प्रवर्तिता । सा चाऽऽधुनिकलक्षणेत्याहुः । अस्याः फलं तु व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

तत् क्वचित् गूढं, क्वचित् अगूढं चेति द्विविधम् । गूढं सहृदयमात्रवेद्यम् । अगूढं तु सर्वजनवेद्यम् ॥

पुनः प्रकारान्तरेण लक्षणायाः द्वैविध्यम्

पुनरपि लक्षणा द्विविधा । व्यधिकरणविषया, समानाधिकरणविषया चेति । यत्र व्यधिकरणपदं तात्पर्यग्राहकं सा व्यधिकरणविषया । यत्र

यत्र विषयविषयिणोर्मध्ये विषयिवाचकपदमात्रप्रयोगः तत्र व्यधिकरणविषया लक्षणा । यत्र विषयविषयिवाचकयोः द्वयोरपि पदयोः प्रयोगः तत्र समानाधिकरणा लक्षणा इति विवेकः ॥

फलवती = प्रयोजनविशेषवतीत्यर्थः । सहृदयेति । काव्यवासनया परिपक्वबुद्धयः सहृदयाः । व्यधिकरणेति । भिन्नविभक्त्यन्ता-

च समानाधिकरणपदं तात्पर्यग्राहकं सा समानाधिकरणविषया । मुख्यार्थबाधकं तात्पर्यग्राहकं, तदेव लक्षणाग्राहकमित्युच्यते ॥

पुनः प्रकारान्तरेण अस्याः द्वैविध्यम्

पुनरपि गौणी शुद्धा चेत्येषा द्विविधा । सादृश्यसम्बन्धे सति गौणी, तद्भिन्नसम्बन्धे सति शुद्धा । सम्बन्धश्चानेकविधः ॥

तत्र गूढा फलवती जहल्लक्षणा

सम्प्रदायक्रमेणोदाहरणानि । 'गङ्गायां-घोषः' इत्यत्र गङ्गाशब्देन तत्तीरे त्वधिकरणविषया फलवती जहल्लक्षणा । घोषपदं तात्पर्यग्राहकम् । फलं तु शैत्यपावनत्वप्रतीतिः । केचित्तु तीरसमीपकः[1] आधारसप्तम्यर्थ इत्याहुः । एवं "द्वैतवने युधिष्ठिरं समाययौ" इत्यत्र सरोविशेषवाचिना द्वैतवनशब्देन तत्तीरे व्यधिकरणविषया फलवती जहल्लक्षणा । युधिष्ठिरसमागमः तात्पर्य-

नाम् पदानां भिन्नार्थकत्वं वैयधिकरण्यम् । एकविभक्त्यन्तानां पदानां एकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् इति मञ्जूषायाम् ॥

तद्भिन्नसम्बन्धे—कार्यकारणभावादिसंम्बन्धे इत्यर्थः । सम्प्रदायेति । आलङ्कारिकलक्षणशास्त्रप्रवर्तकानां सम्प्रदायक्रमेणेत्यर्थः । घोषः आभीरपल्ली । गोपालकानां ग्रामः इति यावत् । केचित्त्विति । वैया-

[1] समीपकाधारः-ग.

ग्राहकः । फलं तु विविक्तताप्रतीतिः । “यत्र द्वैतवने सरः” इति भारतोक्तेः । केचित्तु द्वैतवने निरूढा लक्षणेत्याहुः । तथाचोक्तं भारते–

येन लिङ्गेन यो देशो
युक्तः समभिलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं
वाच्यमाहुर्मनीषिणः । इति ॥

निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वाद्वाच्यमित्युक्तम् । काव्यप्रदीपे च–

यन्नाम्ना यत्र चैत्यादि-
र्विषयोऽपि स तादृशः ॥ इति ॥

फलवती अजहल्लक्षणा

“छत्रिणो यान्ति” इत्यत्र छत्रधारिवाचिना छत्रिशब्देन तत्सहचरेष्वच्छत्रिष्वपि व्यधिकरणविषया फलवत्यजहल्लक्षणा । बहुत्वं तात्पर्यग्राहकम् । फलं तु छत्रिमुख्यत्वप्रतीतिः ।

करणास्तु इत्यर्थः । द्वैतवने इति । “स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ।” इति किरातार्जुनीये ॥

येन लिङ्गेन = येन चिह्नेनेत्यर्थः । तेनैव–तच्चिह्नवाचिशब्देनैवेत्यर्थः । भारतोक्तेरिति । वनपर्वणीति शेषः । भारते इति । आदिपर्वणीति शेषः । इत्युक्तमिति । अत एव तस्मिन् महाभारतपद्येऽपि वाच्यशब्द एव प्रयुक्त इति भावः ॥

'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र काकशब्देन दध्युपघातकमात्रे फलवत्यजहल्लक्षणा। फलं तु काकपदेन दुष्टताप्रतीतिः। 'राजा गच्छति' इत्यत्र राजशब्देन गजतुरगादिषु फलवती अजहल्लक्षणा। फलं तु राजप्रसिद्धिप्रतीतिः। "धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः" इत्यत्र धनुश्शब्देन आयुधसामान्ये फलवत्यजहल्लक्षणा। एवं ब्राह्मणग्रामादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

फलवती जहदजहल्लक्षणा

अथ फलवती जहदजहल्लक्षणा। इयमेव भागत्यागलक्षणेत्याहुः। 'पशूननक्ति' इत्यत्र पशुशब्देन तन्नेत्रेषु फलवती जहदजहल्लक्षणा। फलं तु सकलतदात्मसंस्कारप्रतीतिः। एवं 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यादावपि ज्ञेयम्। 'कर्णावतंसः' इत्यत्र (का-सू २-२-१४) कर्णाभरणवाचिनाऽवतंसशब्देन भूषणमात्रे फलवती भागत्यागलक्षणा। फलं च तत्र स्थितत्वप्रतीतिः। 'वंशकरीरनीलैः' इत्यत्र वंशाङ्कुरवाचिना करीरशब्देन अङ्कुर-

---

चैत्यं—देवमन्दिरादि। विषयः=देशः। तादृशः=तन्नात्मकः। दुष्टतेति। काकवत् ये ये प्राणिनः दध्युपघातकाः तेषां सर्वेषामपि काकपदेन ग्रहणमित्यर्थः। ज्ञेयमिति। खरूपफलादीति शेषः। नलवाक्ये=नैषधीयचरितोक्ते। कर्णावतंस इति। 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ

मात्रं लक्ष्यते। फलं तु चारुत्वप्रतीतिः। 'हिमांशुवंशस्य करीरमेव माम्' इति नलवाक्येऽपि तथैव। 'करिकलभः' इत्यत्र हस्तिबालकवाचिकलभशब्देन बालकमात्रं लक्ष्यते। तत्फलं तु प्रौढिप्रतीतिः। अत एव "एकार्थं पदमप्रयोज्यम्[1]" इत्युक्त्वा "करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोषः[2]" इत्याह वामनः॥

अत्र मतभेदः

केचित्तु—कलभादिपदे लक्षणा नास्ति, विशिष्ट वाचकत्वाभावात्। "कलभः करिपोतः स्यात्" इति कोशे कर्यादिसम्बन्धाभिधानं प्रयोगरूढि प्रदर्शनार्थमित्याहुः। तेन "भ्रमरकलभौ कर्णयुगलम्" इति शङ्करस्वामिप्रयोगे लक्षणा न स्यात्॥

तत्र स्वमतम्

वस्तुतस्तु प्रयोगरूढिः लोकसिद्धेति कोशादौ तन्निर्देशोऽनावश्यकः। तेन यथोक्तमेव साधु।

कर्णपूरे च शेखरे' इति मेदिनीकोशः। करीरेति। 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः॥

करिकलभः इति। 'नहि नहि करिकलभोऽसौ' इति कुवलया-

---

[1] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः–2-2-11, 5.1.1.

[2] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः 2.2.14–17.

'सकीचकैः' इत्यत्र कीचकशब्देन वेणुमात्रे फलवती भागत्यागलक्षणा। फलं तु चारुशब्दोत्पत्तिप्रतीतिः। अन्यथा वेणुमेव ब्रूयात्। अत एव वामनः-'विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणविशेष्यान्यतरसमवधाने सति विशेष्यविशेषणान्यतरमात्रपरता ग्राह्या' इति[1]। 'पुंस्कोकिलः' 'पुंगवः' इत्यादिषु विशेषणमात्रे इयमेव लक्षणा। तथा च वामनः—सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेषणे बाधे विशेष्यमुपसंक्रामतः; सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामतः[2] इति 'वंशाङ्कुरश्चारुरस्ति' इत्यत्र विशेषणमात्रे लक्षणेयमेव॥

नन्दे उदाहृतमत्र स्मर्यते। कलभशब्दस्य केवलशिशुवाचकत्वात् गजशिशुवाचकत्वाभावादित्याह—विशिष्टवाचकत्वाभावादिति॥

सकीचकैरिति। 'सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्' इति रघुवंशे द्वितीयसर्गे। कीचका वेणवस्ते स्युः ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। ग्राह्येति। 'विशेषणमात्रप्रयोगः विशेषप्रतिपत्तौ, विशेषणस्य विशेषप्रतिप्रतिपत्त्यर्थं उक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः' इति तत्रत्या पङ्क्तिः। लक्षणेति। तत्र कोकिलः गवः इत्यादि पुल्लिंगान्तपदप्रयोगादेवापुंस्त्वप्रतीतेरिति भावः। इयमेव जहदजहल्लक्षणा।

सङ्क्रामतः इति। "सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ" इति तत्रत्या पङ्क्तिः। विशेषणमात्रे इति। तथा च चारुशब्देन सौन्दर्यबोधः। इयं च फलवती जहदजहल्लक्षणेति भावः॥

[1] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः–2-2-18, 5-11-10.

[2] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः–5-1-10.

अगूढफला लक्षणा

[1]अथागूढफला । यद्यप्यगूढता नावश्यं वक्तव्या, तथाऽपि प्राचीनानुसारेणोच्यते । "गडुद्वयमिदं पीडयिष्यति किं तदेवाग्रे कथयिष्यति" इत्यत्र कथनशब्देन बोधनमात्रेऽगूढफला । फलं तु सुखयिष्यतीति प्रतीतिः । "वसन्तस्तरून्नर्तयति" । इत्यत्र वसन्तशब्देन तद्वर्तिनि मारुतेऽगूढफला जहल्लक्षणा । फलं तु मन्दगत्या तरुचारुताऽऽपादकत्वप्रतीतिः । "फलिता रम्भा जनानाह्वयति[2]" अत्र रम्भाशब्देन तच्छिरोभागेऽगूढफला जहदजहल्लक्षणा । फलं तु फलस्वादुताप्रतीतिः, भूरित्वप्रतीतिश्च । काव्यप्रकाशे भागत्यागलक्षणा नास्ति, जहल्लक्षणायामन्तर्भावात् ॥

शुद्धा फलवती जहल्लक्षणा

अथ समानाधिकरणविषया, सारोपा साध्यवसाना च कार्यकारणभावादौ शुद्धा जहल्लक्षणा ।

अगूढतेति पाठेऽपि—अगूढफला इयं लक्षणेत्यर्थः । अस्या अपि फलवतीलक्षणारूपत्वादिति भावः । सुखयिष्यति=सुविदितं करोति । वसन्तः इति । वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः इति वसन्तः ॥

रम्भा=कदलीवृक्षः । भागत्यागलक्षणा=जहदजहल्लक्षणा । विषयेति । लक्षणेति शेषः । सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधेत्यर्थः ।

---

[1] अथागूढताफला–क. [2] जनान् न आह्वयति–ख.

यथा "आयुर्घृतम्, आयुरेवेदं" इत्यत्र शुद्धा फलवती जहल्लक्षणा। फलं त्वसाधारणकार्यकारित्व प्रतीतिः। एवं तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्–"कलिङ्गः साहसिकः"। तादर्थ्यात्–ताच्छब्द्यम् इन्द्रार्था स्थूणा 'इन्द्रः'। स्वस्वामिभावात्ताच्छब्द्यम्–'राजकीयः पुरुषो राजा' इति॥

गौणी अजहल्लक्षणा

सादृश्यसम्बन्धे तु गौणी अजहल्लक्षणा। यथा 'मुखचन्द्रः, चन्द्र एवायम्'। 'गौर्वाहीकः, गौरेवायम्' 'अग्निर्माणवकोऽग्निरेवायम्' 'पण्डितोऽयम परः सूर्यः, सूर्य एवायम्' 'सिंहो देवदत्तः, सिंह

कार्येति। इयं लक्षणेत्यादिः॥

'आयुर्घृत'मित्यत्र सारोपा। 'आयुरेवेद'मित्यत्र साध्यवसानेति ज्ञेयम्। फलं त्विति। अर्थात् कार्यकारणभावसम्बन्धेन घृतस्य आयुर्वर्धकत्वप्रतीतिरित्यर्थः॥

तात्स्थ्यात् – तदाधारकत्वात्। तथा च अत्र आधाराधेयभावः सम्बन्धः। कलिङ्गः=कलिङ्गदेशवासी जनः। मुखेत्यादि। चन्द्रसादृश्यमेव मुखे प्रतीयते। तत्र मुखचन्द्रः इत्यत्र गौणीसारोपा अजहल्लक्षणा। चन्द्र एवायमित्यत्र तु साध्यवसाना अजहल्लक्षणा॥

गौरित्यत्र जडत्व-मन्दत्वे। तत्र पूर्वं सारोपा, उत्तरत्र साध्यवसाना। अग्निरित्यत्र तीक्ष्णत्वम्, तेजस्वित्वं च। क्रमेण सारोपासाध्यवसाने। सूर्यः इत्यत्र तेजस्विता, सिंहः इत्यत्र शूरता च प्रतीयते॥

एवायम्', इत्यादिष्वजहल्लक्षणा पूर्वार्थापरित्यागेन गुणरूपाधिकार्थग्रहणात् ॥

अवयवावयविभावे जहदजहल्लक्षणा

अवयवावयविभावे च जहदजहल्लक्षणा । यथा 'अग्रसानुषु' 'अग्रहस्तः' 'हस्ताग्रम्' 'अग्रपादः' 'अग्रसेना' इत्यादिषु । फलं तु महत्त्वादिप्रतीतिः ॥

निरूढा लक्षणा

निरूढा यथा–'रवौ नीलं बुधे पीतम्' इत्यत्र रविबुधशब्दाभ्यां तद्वारयोर्निरूढा जहल्लक्षणा । 'मातृविद्धो गणेश्वरः' इत्यादौ मातृशब्देन तृतीया, गणेशशब्देन चतुर्थी च लक्ष्यते । इयं च प्राणप्रदार्थित्वात् फलवतीति केचित् । 'यमो न गमने शस्तः' इह यमशब्देन भरणीनक्षत्रं लक्ष्यते । तत्रापि पक्षद्वयम् । 'हस्तिहस्तः' 'करिकुम्भः' अत्र

जहदिति । भागत्यागलक्षणेत्यर्थः । सानुः पर्वतप्रान्त्यभागः । निरूढा लक्षणा । वारः=वासरः । तृतीया तिथिः । चतुर्थी तिथिः । रवाविति । "भानुर्हंसः सहस्रांशुः तपनस्सविता रविः । कर्मसाक्षी जगच्चक्षुः अंशुमाली त्रयीतनुः" इत्यमरः ॥

पक्षद्वयम्=निरूढा जहल्लक्षणेति केचित् । फलवती लक्षणेत्यन्ये ।

हस्त-कुम्भशब्दाभ्यां सादृश्याच्छुण्डायां शिरः-पिण्डयोश्च निरूढा जहल्लक्षणा। 'बाणैरश्वैश्च हायनैः' इत्यत्र बाणशब्देन पञ्चसंख्यारूपगुणसादृश्यात् पञ्च हायनानि लक्ष्यन्ते। एवमश्वशब्देन सप्त। केचित् बाणाश्वशब्दाभ्यां द्रव्यरूपाभ्यां पञ्चसप्तसंख्ययोर्लक्षणा, ततश्च हायनेषु लक्षणेत्याहुः। अन्ये तु बाणशब्देन स्मरबाणेषु लक्षणा, ततश्च संख्यायाम्, ततो हायने इत्याहुः। एवमश्वशब्देन सूर्याश्वेषु। शेषं तुल्यम्॥

निरूढा अजहल्लक्षणा

अथ निरूढा अजहल्लक्षणा। 'श्वेतो धावति' इत्यत्र गुणवाचिना श्वेतशब्देन तदाश्रयणे हयादौ निरूढाऽजहल्लक्षणा। "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। इत्यमरकोशोक्तेः। केचित्तु–श्वेतो वर्णः अस्यास्तीति श्वेतः। अस्त्यर्थे

केचित्तु=वैयाकरणास्तु। श्वेत इति। एवं 'शोणो धावती'त्यत्र गुणवाचिना शोणशब्देन तदाश्रये हये, हयादौ च अजहल्लक्षणा। गुणवचनेभ्यः इति। 'सत्यनुशासने लक्षणायाः अन्याय्यत्व'मिति वार्तिकेनात्र शक्तिरेवेति भाव्यम्। शक्तिरेव=अभिधैनेति यावत्। लक्ष्यन्ते इति। निरूढया लक्षणयेति शेषः। फलवत्यपि=फलवती लक्षणाऽपीत्यर्थः। ज्ञेयमिति। अजहल्लक्षणाद्वारा कुन्तधारियष्टिधारिणां प्रतीतिरित्यर्थः॥

मतुप्। 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्यते' इति तस्य लुकि शक्तिरेवेत्याहुः। 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यत्र मञ्चशब्देन तत्रस्था लक्ष्यन्ते। अत्र फल-विवक्षायां तु 'तात्पर्याद्विशेषावगतिः' इति न्यायेन फलवत्यपि भवति। एवं 'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्यादावपि ज्ञेयम्॥

'द्रोणो व्रीहिः' अत्र द्रोणरूपमानपात्रेण परि-च्छिन्ने व्रीहौ द्रोणशब्दः लाक्षणिकः। वैयाकर-णास्तु 'परिमाणं विभक्त्यर्थः' इत्याहुः॥

वस्तुतस्तु सामान्याकारेण परिमाणं शक्यार्थः। द्रोणरूपविशेषाकारेण लक्ष्यार्थ एव। 'सुरद्विषश्चा-न्द्रमसी सुधेव' इत्यत्रासुरसामान्यवाचिना सुरद्विट्-शब्देन राहुरूपो विशेषो लक्ष्यते। 'निर्विशेषं न सामान्यं विशेषा न तदुक्तितः' इति न्यायाद्विशे-षार्थलक्षणायां सामान्यार्थो नास्ति। "तदा निद-

---

इत्याहुरिति। 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इत्यादिभिरित्यर्थः। "पलं च कुडवः प्रस्थः आढको द्रोण एव च। क्रमाच्चतुर्गुणाः ज्ञेयाः खारी द्रोणचतुष्टयम्" इति विश्वकोशः। स्वमतमाह वस्तुतस्त्विति। तथा च विभक्त्यर्थः इत्यस्य विभक्तिशक्यार्थः इत्यर्थः॥

विशेषः लक्ष्यते इति। निरूढा अजहल्लक्षणाद्वारेत्यर्थः। सामा-न्यार्थः = अभिधाद्वारा जायमानोऽर्थः। समुद्रेति। उत्तरपद्ये इति शेषः॥

अयं—श्लोकः। "वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका"।

द्रावुपपल्वलं खगः" इत्यत्र सरोविशेषवाचिना पल्वलशब्देन तत्सामान्यं लक्ष्यते। अत्राप्युक्तन्यायेन न विशेषार्थत्यागः। लक्षणां विना समुद्रतुल्योक्तिर्न स्यात् इति॥

निरूढा जहदजहल्लक्षणा

अथ निरूढा जहदजहल्लक्षणा। "गृहं सम्मार्ष्टि" अत्र गृहशब्देन तदेकदेशे निरूढा जहदजहल्लक्षणा। एवं 'कुसुमितद्रुमम्' इत्यादावपि। अथ 'सोऽयं देवदत्तः' अत्र पूर्वकालोत्तरकालवर्तित्वपरित्यागेन देवदत्तमात्रं लक्ष्यते। एवं "शिवोऽहम्" "सोऽहम्" "तत्त्वमसि" इत्यादावपि॥

लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धभेदाः

अथ लक्षणाप्रयोजकः सम्बन्धो निरूप्यते। स च त्रिविधः संयोगः समवायः विशिष्टबुद्धि-

---

इत्यमरः। लक्षणां विनेति। "पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपल्वले रिरंसुहंसी कलनादसादरम्"। इति समुद्रतुल्योक्तिरिति भावः॥

कुसुमितेति। "तदुपभोगरसं हिमवर्षिणः परमृतोरमृतोपमतां ययौ। विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममुन्मदकोकिलम्" इति रघुवंशे नवमसर्गे॥

योग्यश्चेति[1] । "सम्बन्धबुद्धिजनकः सम्बन्धः" इति तल्लक्षणम् ।।

तत्र संयोगः तस्यानेकविधत्वं च

अत्र द्रव्ययोरेव संयुक्तबुद्धिहेतुः संयोगः विशेषगुणः । स च नानाविधः ।।

तत्र व्याप्यव्यापकभावः

'आत्मानमलंकरोति' अत्रात्मशब्देन तत्संयोगि शरीरं लक्ष्यते । व्याप्यव्यापकभावसंयोगोऽयम् ।।

द्रुममिति वृक्षवाचकद्रुमशब्देन वृक्षैकदेशार्थप्रतीतिरपि निरूढा जहदजहल्लक्षणयेत्यर्थः । मात्रं लक्ष्यते इति । निरूढाजहदजहल्लक्षणयेत्यर्थः । शिवोऽहमित्यादौ तत्ता-इदन्ताऽहन्तादिनां त्यागेन सामान्यमात्रार्थप्रतीतिः जहदजहल्लक्षणाद्वारेति बोध्यम् । आत्मानमित्यत्र जीवरूपचेतनद्रव्यवाचिना आत्मशब्देन जीवसंयुक्तं शरीरं लक्ष्यते । सम्बन्धश्च 'एतौ सम्बद्धौ' इति प्रतीतिजनकः ।।

संयोगः इति । शरीरात्मनोरिति शेषः । केचित्तु वैयाकरणास्तु । सामीप्यं वटभूतलयोः । धार्येति । स च सम्बन्धः गजस्य घण्टायाश्च । पुंयोगादिति । या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीप् स्यात्—इति

---

[1] योग्यं चेति—च

सामीप्यम्

"वटे गावः सुशेरते" अत्र वटशब्देन तत्संयोगि भूतलं लक्ष्यते। तत्र सामीप्यं सम्बन्धः। केचित्तु सामीप्यं सप्तम्यर्थ इत्याहुः ॥

धार्यधारकभावः

'घण्टापथः' अत्र घण्टाशब्देन तदुपलक्षिताः गजाः लक्ष्यन्ते। धार्यधारकभावश्च सम्बन्धः ॥

भर्तृभार्यात्वम्

'गणकी' 'लेखकी' अत्र गणक-लेखकशब्दाभ्यांतत्पत्न्यौ लक्ष्येते। भर्तृभार्यात्वं च सम्बन्धः। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष्। स्त्रीपुंसयोर्भिन्नस्थानावस्थानेऽपि विवाहकाले हस्तयोजनजन्मा संयोगो यावज्जीवं न निवर्तते[1]। भर्तृभार्यात्वेनेमौ संयुक्तकौ इति धीजनकत्वात्, यज्ञादौ सहाधिकाराच्च ॥

सूत्रार्थः। घण्टापथ इति। "कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे घण्टापथं कमपि नूतनमाततनिन्ये" इति मल्लिनाथीयकिरातार्जुनीयव्याख्याने। "घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्कुरम्"। इत्यमरः ॥

सहेति। दम्पत्योरिति शेषः। सेन्येति। यथोक्तं महाभारते—उद्योगपर्वणि। 'तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः। तूर्णमभ्यपत-

[1] यावज्जीवनं निवर्तते-ख-ग.

उपलक्षणविधा

"सैन्यसुग्रीववाहनः" अत्रोपलक्षणेन मेघपुष्पबलाहकावपि गृह्येते । तदग्रिमश्लोके "ते हयाः वासुदेवस्य" इति बहुत्वश्रवणात् ॥

साहचर्यम्

साहचर्यं च सम्बन्धः । 'श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत्' इत्यत्र स्वसा च स्वसा च स्वसारौ तयोः । अत्र द्वितीयस्वसृशब्देन तत्पतिर्लक्ष्यते । यज्ञादिषु साहचर्यात् । एवं "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः[1]" अत्रापरेण प्रथमाशब्देन द्वितीया लक्ष्यते; साहचर्यात्, शब्दस्य द्रव्यत्वाच्च ॥

आधाराधेयभावः

'गरुडेन निषादग्रामो भक्षितः' अत्र ग्रामशब्देन ग्रामवासिनो जनाः लक्ष्यन्ते । आधाराधेयभावश्च सम्बन्धः । 'सेतुबन्धे नरः स्नात्वा'

दृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः' । इति । श्याल इति । भागवते दशमस्कन्धे चतुर्थाध्याये । एतत्प्रकरणे एव कौमुद्याम् – प्रथमा च प्रथमा च प्रथमे, तयोः इत्युक्तम्–'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सूत्रे ॥

प्रथमयोरिति । अकः प्रथमाद्वितीययोः विभक्त्योः अचि परे पूर्णसवर्णदीर्घः एकादेशः स्यात् इत्यर्थः । प्रथमा च प्रथमा च प्रथमे,

---

[1] अष्टाध्यायी-6.1.102.

इत्यत्र सेतुबन्धशब्देन तदाधारः समुद्रो लक्ष्यते । आधाराधेयभावः सामीप्यं वा सम्बन्धः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

समवायः तद्भेदाश्च

नित्यसम्बन्धः समवायः । सः पञ्चविधः अवयवावयविभावः, गुणगुणिभावः, क्रियाक्रियावद्भावः, जातिव्यक्तिभावः, विशेषनित्यद्रव्यभावश्चेति । क्रमेणोदाहरणानि यथा—

तत्र अवयवावयविभावः

'शाखामृगो वनमृगः[1]' इह शाखाशब्देन तरुर्लक्ष्यते अवयवावयविभावसम्बन्धात् । वनशब्देनापि तथैव । न हि वानरस्य केवलायां शाखायां सकले वने वा नियतः सञ्चारः । वृक्षे तु नियतः इति । "सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम्," "न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत" इह

तयोरित्यर्थः । शब्दस्य प्रथमादिशब्दस्येत्यर्थः । अन्यथा साहचर्यानुपपत्तेः । आधारेति । ग्रामजनयोरित्यर्थः ॥

शाखेति । शखामृगशब्दः वनमृगशब्दश्च कपिवाचकः इत्यर्थः । नात्रामरकोशस्थपङ्क्त्युद्धारः । वनं अरण्यम् । आरण्याः पशवः मृगाः इति भावः ॥

---

[1] वेनमृगः-ख

वंशवाचिनाऽन्वयशब्देन तदेकावयवो लक्ष्यते। एवं 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये,' "निरुद्ध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्" इह रघु–यदुशब्दाभ्यां तदवयवाः लक्ष्यन्ते। "सन्तानो हि शरीरावयवः" इति धर्मशास्त्रे। "और्वः" "पृथ्वी" इत्यत्रौर्वशब्देन पुत्रत्वेन स्वीकृतः वडबाग्निर्लक्ष्यते। पृथ्वीशब्देन पृथुना पुत्रत्वेन स्वीकृता भूमिश्च लक्ष्यते। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष्। 'देवक्या सूर्यया सार्धम्' इहाप्युक्तसूत्रेण ङीष्। (सूर्यपुत्रीत्वात्) देवकपुत्रीत्वात् देवकी सूर्येति तदभिधानम्। न तु सूर्याशब्दः नवोढावाचकः। एवं कुन्तीशब्दोऽपि, कुन्तभोजपुत्रीत्वात्; इत्यादि स्वयमूह्यम्॥

गुणगुणिभावः

गुणगुणिभावो यथा – 'सुरभिषु फलेषु मानसम्' इह सुरभिशब्देन सुगन्धवाचिना

रघूणामिति। रघुवंशे प्रथमसर्गे। और्वः इति। "और्वस्तु वाडवो वडवानलः"। इत्यमरः। पुंयोगादिति। 'पुंयोदाख्यायामिति' सूत्रे पुंयोगः न दाम्पत्यरूप एव। किन्तु जन्यजनकभावलक्षणोऽपि। तेन कैकयी इत्यपि भवति। देवक्या इति। भागवते दशमस्कन्धे प्रथमाध्याये॥

सुरभिष्विति। किरातार्जुनीये द्वादशे सर्गे। शिशिरेऽपीति।

तदाश्रयीभूतफलानि लक्ष्यन्ते । गुणगुणिभावश्च सम्बन्धः । 'शिशिरेऽपि पयसि' इत्यत्र तु न लक्षणा । " शीतं गुणे तद्वदर्थाः " इति श्लोके अमर सिंहेन द्रव्यवाचित्वाभिधानात् । 'शर्करामास्वादयति' इत्यत्र शर्कराशब्देन तद्गतमाधुर्यगुणः लक्ष्यते । गुणगुणिभावोऽत्र सम्बन्धः ॥

क्रियाक्रियावद्भाव:

क्रियाक्रियावद्भावो यथा—'पश्य मृगो धावति' इति । अत्र धावतीति क्रियापदेन क्रियाविशिष्टो-मृगो लक्ष्यते । " क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा " इति भाष्यकारोक्त्या तद्दर्शना[1]सम्भवात् क्रियाक्रियावद्भावः सम्बन्धः । एवं " नृत्यं पश्यति वेश्यायाः " इत्यादावपि । 'भेर्यः श्रूयन्ते' अत्र भेरीशब्देन तद्गर्जितं लक्ष्यते । सम्बन्धस्तु स एव । भेर्याकाशस्य गुणित्वं शब्दस्य च गुणत्व

अयं च किरातार्जुनीये द्वादशे सर्गे एव !!

क्रिया नामेति । 'अन्यन्तापरिदृष्टा पिण्डीभूता नशक्यते निदर्शयितुम्' । इति समग्रं भाष्यवाक्यम् । क्रियापदे जिघ्रतीत्यत्र भागात्यागलक्षणा—जहदजहल्लक्षणा । अत्र क्रियायाः केवलं उपादानार्थकत्वात् । भुजाभ्यामिति ईश्वरस्येति शेषः । 'बाहू राजन्यः कृतः' इति श्रुतेः । स

---

[1] त्यन्तापरदृष्टा इति भाष्यात्तद्दर्शना—ग. त्यन्तादृष्टा इति भाष्यात्तद्दर्शना—घ.

मिति गुणगुणिभावः । 'पुष्पं जिघ्रति' तद्गन्धं गृह्णातीत्यर्थः । पुष्पस्य पृथ्वीमयत्वात् । गन्धेन सह गुणगुणिभावः । 'तद्गन्धं जिघ्रती'त्यत्र न लक्षणा । क्रियापदे तु भागत्यागलक्षणा, उपादानमात्रार्थत्वात् ॥

जातिव्यक्तिभावः

जातिव्यक्तिभावश्च यथा – 'क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्याम्' इत्यत्र क्षत्रजातिशब्देन तदाश्रयीभूताः व्यक्तयो लक्ष्यन्ते । जातिव्यक्तिभावश्च सम्बन्धः । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्' इह व्यक्तिपरेण ब्राह्मणशब्देन तत्समवेता जातिर्लक्ष्यते । अन्यथा सर्वेषामवध्यत्वं न स्यात् । सम्बन्धस्तूक्त एव । सामान्यविशेषभावोऽप्येवमेव । केचित्तु–'बहुव्यापकं सामान्यम्, अल्पव्यापकं विशेषः' इति लक्षयित्वा, तदतिरिक्तमपि सामान्यविशेषभावमाहुः । यथा – 'जनेन यूनः स्तुवता' इत्यत्र यूनः इत्यनेन यौवनविशिष्टाः

एवेति । क्रियाक्रियावद्भाव एवेत्यर्थः । क्षत्रजातिरिति 'अवयवविशेषव्यङ्ग्या जातिः' इति वैयाकरणभूषणसारः । क्षत्रेत्यादिः नैषधे प्रथमसर्गे । उक्त एवेति । जातिव्यक्तिभावः इत्युक्तः इत्यर्थः । जनेनेति । नैषधे प्रथमसर्गे ॥

राजानो लक्ष्यन्ते । 'निदर्शनं नैषधम्' इति नलं प्रति निर्देशात् । 'अदेवमातृकाः कुरवः' अत्राऽदेवमातृकशब्देन नदीमातृकाः लक्ष्यन्ते । अन्यथा देवरूपमातृरहिताः इत्यर्थः स्यात् । सामान्यविशेषभावश्च सम्बन्धः । यतो देवमातृकभिन्नाः कूपादिमातृकाः अपि देशाः भवन्ति । एवं 'असितयामिनीष्वनीलवाजिनम्' इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥

विशेषनित्यद्रव्यभावः

विशेषनित्यद्रव्यभावो यथा – 'स एव कालेन दुरत्ययेन ते' अत्र कालेनेति भावप्रधाननिर्देशः ।

असितयामिनीषु=कृष्णपक्षेषु । अदेवमातृकाः इति । "वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति" । इति किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे । "देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्" । इत्यमरः ॥

"गिरयो देवखातानि नद्यः प्रस्रवणानि च । देवालयान्यरण्यानि गम्यानि मुनयो विदुः" । इति जैमिनिः । असितेति । "सततमसितयामिनीषु शम्भोः धवलयतीह वनान्तमिन्दुलेखाः" । इति किरातार्जुनीये पञ्चमसर्गे । स एवेति । भागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये ॥

सम्बन्धः-लक्षणाद्वारा बोध इति यावत् । तज्जन्ये-स्मृतिजन्ये । तत्कृताः ग्रन्थाः इति । इदं एवं चिन्त्यम् । नित्यद्रव्यस्येति । "पृथि-

तेन नित्यद्रव्यस्य कालस्य सम्बन्धः इति तार्किकाः ॥

विशिष्टबुद्धिजनकः

यद्वशात् 'अयमनेन विशिष्टः' इति बुद्धिरुत्पद्यते स विशिष्टबुद्धिजनकः । स नानाविधः ॥

तत्र जन्यजनकभावः

तत्र जन्यजनकभावो यथा – 'विधिहेतुरहेतुरागसाम्' अत्रागश्शब्देन तज्जन्यं दुर्यशो लक्ष्यते । तेन दुर्यशसामहेतुरर्थसिद्धः इति । एवं 'मुनिभिः स्मृतः' अत्र स्मृतशब्देन तज्जन्ये कथने लक्षणा । 'मुनयो विदुः' अत्र विदुरित्यनेन तत्कृताः ग्रन्थाः लक्ष्यन्ते ॥

विशेषणविशेष्यभावः

'ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म' इति वाक्ये ब्रह्मशब्देन ब्रह्मवाचकमित्यर्थो लक्ष्यते । विशेषण-

---

व्यादिचतुष्टयपरमाणवः आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणी"ति तार्किकाः ।

विधीति । किरातार्जुनीये द्वितीयसर्गे । किञ्चिदर्थ=रामनिष्ठवैशिष्ट्यरूपार्थं ॥

" ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् " । इति भगवद्गीता । काक इति ।

विशेष्यभावश्चात्र सम्बन्धः। "काकः काकः पिकः पिकः" इत्यत्र काकपिकशब्दाभ्यामुक्त सम्बन्धेन निन्दास्तुती लक्ष्येते। 'धनुर्भृतां हस्तवतां पृपत्काः' इह हस्तशब्देन प्रशस्ताः हस्ताः लक्षयन्ते। एवं 'रामस्य गात्रमसि' इत्यादौ व्यर्थं पदं किञ्चिदर्थं गमयति। अत्र विशेषण-विशेष्यभावः सम्बन्धः ॥

वर्ण्यवर्णकभावः

'हरिवंशः श्रूयते', 'रघुवंशः पठ्यते' इत्यादौ हरिवंशरघुवंशशब्दाभ्यां तत्प्रतिपादकयोः ग्रन्थयोः लक्षणा। वर्ण्यवर्णकभावः सम्बन्धः। 'कुमारकिरातनैषधाः पठनीयाः' अत्रापि वर्ण्य-नामभिस्तद्वर्णका ग्रन्था लक्षयन्ते। नामैकदेशेन समस्तनामग्रहणं चेत् अवयवावयविभावोऽस्तु ॥

"काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः। वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः" इति पूर्णः श्लोकः। धनुर्भृतामिति। 'अप्यर्धमार्गे परबाणलूनाः धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः'। इति रघुवंशे सप्तमे सर्गे ॥

नामैकदेश इति। भीमसेनो भीमः इतिवत्। अत्र-'येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्गता जातिरपि गृह्यते' इति न्यायः अनुसन्धेयः ॥

उपमानोपमेयभावः

'अनुकूलं भाषसे' इहापि कूलमनुगतमनुकूलमिति व्युत्पत्त्या तीरलग्नं नदी[1]जलं वाच्यम्। तत्सादृश्यात् वचने लक्षणा। उपमानोपमेयभावः सम्बन्धः। 'विलोमं वक्ति'-अत्र विपरीतं लोम विलोमम् इति व्युत्पत्त्या वक्रीकृतं लोम वाच्यम्। तत्सादृश्याद्वचने लक्षणा। समीपं गताः सङ्गता आपः यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः' इत्यकारस्येकारः। सुलभं जलस्थानं वाच्यम्। तत्सादृश्यात्पार्श्ववर्तिनि प्रदेशे लक्षणा। एवं सम्बन्धान्तराणि स्वयं विभावनीयानि। प्रायो न्यायशास्त्रानुसारादियं विवेचना। अवयवावयविभावस्य कार्यकारणभावस्य सामान्यविशेषभावस्य च द्वैविध्येऽपि न दोषः॥

लक्षितलक्षणा

अथ त्रिविधे साक्षात्सम्बन्धे सत्येव लक्षणेति न नियमः। प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायादिव पर-

---

त्रिविधे-संयोग-समवाय-विशेषणविशेष्यभावरूपे इत्यर्थः। संयुक्तेति। संयोगसमवायसमष्टिरूपे इत्यर्थः। संयुक्तेति। घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः संनिकर्षः इति भाव्यम्। द्विरेफादेरिति।

---

[1] तीरलग्ननदी-घ.

म्परासम्बन्धस्यापि लक्षितलक्षणादावुपयोगदर्शनात्। तथा लक्षितेन लक्षणया गृहीतेन भ्रमरादिशब्देन द्विरेफादेः षट्पदपिण्डादौ लक्षणा लक्षितलक्षणा इत्युच्यते। तत्र द्विरेफशब्दः द्वौ रेफौ यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यौगिको न तु योगरूढः, भ्रमरशब्दपरतया प्रयोगादर्शनात्। तेन निर्जरगुर्झरनिर्झरादिसकल रेफद्वयान्वितशब्दसाधारणवाची, न तु केवल भ्रमरपरः। तत्र सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन भ्रमरशब्दः लाक्षणिकः। यथा-'मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः' इत्यत्र मुनिशब्दः नृपतिमुनौ लाक्षणिकः। "नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः" इति प्रयोगदर्शनात्॥

अथ वाच्यवाचकभावेन लक्षणयाऽभेदारोपात् भ्रमरशब्दलक्षितषट्पदे द्विरेफशब्दस्योक्तरीत्या लक्षितलक्षणा। तत्र सम्बन्धद्वयसम्भवात्परम्परासम्बन्धः। एवं-यत्र नामैकदेशे नाम-

---

"मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः। द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्ग"-इत्याद्यमरः। नृपतिमुनौ-राजर्षौ। अभेदेति। वाच्यवाचकपदयोरिति शेषः॥

नृपतीति। किरातार्जुनीये पञ्चदशसर्गे। "मुनीषुदहनातप्तान्" इत्यत्रापि मुनिशब्दः नृपतिमुनौ लाक्षणिकः। ततश्चात्र अर्जुने लक्षणेति भाव्यम्। दशमे सर्गे अत्रैव तथा प्रत्युक्तम्॥

मात्रग्रहणं तत्रावयवावयविसम्बन्धेन समग्रशब्दे लक्षणा। ततस्तदर्थे वाच्यवाचकभावेनेति बोध्यम्। यथा—'आभाकासितपक्षेषु' इति। इहाऽऽभाकेति-शब्दावयवैराषाढभाद्रपदकार्तिकावयविनो लक्ष्यन्ते। ततस्तदर्थभूताः मासा इति। एवं 'भीमो भीमसेनः' इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। व्याकरणमते तु "विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोर्वा लोपो वक्तव्यः" इति भीमादिषु शक्तिरेव। व्यतिरेकलक्षणायामपि परम्परा-सम्बन्ध एव। "नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः" इत्यत्र सुयोधनशब्देन दुर्योधनशब्दे लक्षणा। तत स्तद्वाच्ये राज्ञि, इति विवेकात्। एवं "साधु दूति पुनः साधु" इत्यादावपि बोद्धव्यम्॥

गौणीलक्षणायां विशेषाः

अथ गौण्यां विशेषः। गौणलक्षणायामपि परम्परासम्बन्धः, उपमानोपमेयधर्माणामभेदा-

---

आभाकासितेति। "मैत्रश्रवणरैवतैः। सङ्गमेनैव भोक्तव्यम् द्वादश द्वादशीर्हरेत्"। इति निबन्धग्रन्थे तच्छेषः। नयेनेति। किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे। लक्षणा-विपरीतलक्षणा। साधु दूतीति। साधु दूति! "पुनस्साधु कर्तव्यं किमतः परम्। यन्मदर्थे विलूनाऽसि दन्तैरपि नखैरपि"। इति कुवलयानन्दे उदाहृतम्॥

गौणलक्षणायामिति। गौणी च सा लक्षणा चेति विग्रहः।

रोपानन्तरं द्वितीयलक्षणाप्रवृत्तेः । तत्र–राजेन्द्रः, राजेन्दुः, नृसविता, नृसोमः, भूपालसिंहः– इत्यादावुपमितिसमासे व्यस्तोपमायां समस्त रूपके च लक्षणा नास्ति । समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति । शब्दार्थस्य एव कारार्थस्य च समासशक्त्या निर्वाहादिति–प्राञ्चः । यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्याम् "इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्" इत्युक्तम् तथापि लाक्षणिकसदृश-मित्याश्रयणेन समासशक्तिविवक्षैव तत्रानु सन्धेया । अन्यथा स्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेः ॥

उपमानोपमेयभावः

'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादौ इवशब्दस्य सादृश्यवाचित्वादारोपाभावाच्च लक्षणाभावः । 'मुखचन्द्रः' इत्यादौ समस्तरूपके त्वारोपसत्वे

राजेन्दुरिति । "दिलीप इव राजेन्दुः इन्दुः क्षीरनिधाविव" इति रघुवंशे प्रथमसर्गे । नृसवितेति । "गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिः नृसविता सवितानमिवाकरोत्" इति । रघुवंशे नवमसर्गे । नृसोम इति । "तथे-त्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः" । इति रघुवंशे पञ्चमसर्गे । भूपालसिंहः इति । "विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ भूपालसिंहं निजगाद सिंहः" । इति रघुवंशे द्वितीयसर्गे ॥

उद्बाहुरिति । रघुवंशे प्रथमसर्गे । व्यस्तोदाहरणानि इति । निरवयवलक्षणायाः समस्तोदाहरणस्थाने इति शेषः । दर्शितानीति ।

तस्य समासोत्पन्नसमुदायशक्त्या निर्वाहाल्लक्षणाऽभावः । अत एव व्यस्तोदाहरणानि प्राचीनैर्दर्शितानि । कोविदानन्देऽपि-"स्त्रीरत्नं गिरिजा[1]" इत्यत्र व्यस्तमेवोदाहरणमित्यवधेयम् । एवं वृत्त्यन्तरेऽप्यूह्यम् । अत्र उपमानोपमेयभावः सम्बन्धः । सादृश्यं च तदेव । तल्लक्षणं तूक्तं विद्यानाथेन —

"अन्योन्यधर्मशालित्वं
स्पष्टसादृश्यमुच्यते ।
तन्मूलमुपमादीनां
हारादीनां हिरण्यवत्" ॥ इति ॥

अत्र स्पष्टपदेन—देवदत्तयज्ञदत्तयोः पशुत्वाभावेन मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिधर्मेण सादृश्यं उक्तम् । स्पष्टत्वस्य सम्प्रदायारूढत्वात् । अन्योन्यशब्देन तद्धर्माभिन्नत्वमुक्तम् । भिन्नयोर्धर्मिणोरभिन्नधर्मशालित्वं सादृश्यमित्युक्तं भवति ॥

गौर्वाहीकः इत्यादीनि भावः । स्त्रीरत्नमिति । "स्त्रीरत्नं गिरिजा सैषः रत्नं संसारवारिधिः" । इति पूर्णमर्धम् ॥

---

[1] कोविदानन्दे 2–14.

अन्यधर्मस्यान्यत्रासम्भवाशङ्कानिरासः

नन्वन्यधर्मस्यान्यत्रासम्भवात् अन्योन्यधर्माभेदः कथमिति चेदुच्यते—'तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते' इत्यादौ सूरशोभाशूरशोभयोः भेदेऽपि सजातीयत्वेन भेदाभावः। रूपकादौ त्वभेदारोपाद्भेदाभावः। अयं च वस्तुप्रतिवस्तुभावः इति कथ्यते। "त्वमेव कीर्तिमान् राजन्" ! इत्यादौ च कीर्तिमत्त्वकान्तिमत्त्वयोर्वैजात्येऽपि विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदप्रतीतियोग्यत्वम्। अत एव लक्षणेऽभिन्नपदेनाऽभेदप्रतीतियोग्यत्वं विवक्षितमिति बोध्यम्। सारोपायां गुणमात्रे लक्षणा। गुणी तु शक्त्या गृह्यते। साध्यवसानायां तु[1] द्वयोरपि, तत्र विषयस्य निगरणात्। स्वेच्छया अतस्मिन् तद्बुद्धिः आरोपः। स्वेच्छया विषयिणा विषयग्रहणमध्यवसानम्। 'गौणी वृत्तिस्तु भिन्नैव' इत्युक्तम् ॥

सूरः=सूर्यः। "सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः" इत्यमरः। विधुरेवेति। "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः इन्दुः कुमुदबान्धवः। विधुस्सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशो निशापतिः" इत्यमरः ॥

शक्त्या गृह्यते इति। अन्ये पुनः—गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते। किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगताः गुणा एव लक्ष्यन्ते इत्याहुः। तदप्यन्ये न मन्यन्ते। "गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या

---

[1] सारोपायां तु—ग.

लक्षणाया आवश्यकता, वृत्तीनां प्रयोक्तारश्च

यदि लक्षणावृत्तिर्न स्यात् तर्हि–घृणाकरं त्रपाकरं अमङ्गलं–चेति त्रिविधमश्लीलं वारयितुं कः क्षमेत[1] । तथाहि–

" विष्ठोत्सारणकर्ता मर्त्ता
कार्येषु पादचार्यनुगः ।
कृतयाभना च विटस्त्री
कार्ये गर्ह्येऽपि तुच्छमूल्यानि " ॥

अत्र लक्षणया दोषोद्धारः–

" मलसम्मार्जनकर्ता
त्यक्तात्मदेहश्च पादचार्यनुगः ।
कृतगमना च विटस्त्री
कार्ये गुह्येऽपि तुच्छमूल्यानि " ॥

वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानः अज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धात् वाहीकार्थं लक्षयती"त्याहुः । निगरणादिति । स्वशब्देनानुपादानादित्यर्थः ॥

कार्येषु=स्वामिकार्यानन्तरमित्यर्थः । कृतयाभना–कृतसम्भोगा । तुच्छमूलानि अल्पमूल्यानि । अस्यैव श्लोकस्य अश्लीलपदवर्णं रूपान्तरम्-मलेत्यादि ॥

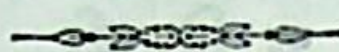
---

[1] क्षमते–घ.

अत एवाहुः—

" शक्तिं भजन्ति सरलाः
लक्षणां चतुरा नराः ।
व्यञ्जनां नर्ममर्मज्ञाः
कवयः कमना जनाः ॥

इति श्री आशाधरभट्टकृतायां त्रिवेणिकायां
द्वितीयं लक्षणविवेचनाप्रकरणम् ॥

सरलाः प्रकृतिसहजवृत्तयः सारल्यवन्तः जनाः । नर्म=नर्मवचनम् । कमनाः सहृदयाः ॥

अथ तृतीयं व्यञ्जनाविवेचनाप्रकरणम्

व्यञ्जनास्वरूपं तद्भेदाश्च

अथ व्यञ्जनाप्रकरणं लिख्यते । शक्यलक्ष्यातिरिक्तार्थबोधिका वृत्तिः व्यञ्जना । सा च मुख्यार्थबाधाभावेऽपि प्रवर्तते । शक्यलक्ष्यार्थबोधानन्तरं च । तेन सा शक्तिमूला लक्षणामूला चेत्याहुः । दूरार्थबोधे व्यञ्जनामूलाऽपि व्यञ्जना भवति । अथ क्रमेणोदाहरणानि ॥

तत्र शब्दशक्तिमूला व्यञ्जना

तत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषे शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनेति प्राञ्चः । सा यथा—

आशाधरहृदुत्पन्ना
विमला बुद्धिशुद्धिदा ।
कोविदानन्दसहजाऽ-
नुग्राह्यैषा त्रिवेणिका ॥ इति ॥

सा च व्यञ्जना च । मुख्यार्थेति । लक्षणायां यथा तथेति शेषः । चेति । इति द्विविधेत्यर्थः । दूरार्थबोधे परम्परया अर्थबोधे इत्यर्थः ॥

कोविदानन्दाख्यग्रन्थेन साकं लिखिता त्रिवेणिका इत्यर्थः, ग्रन्थपरत्वे । तीर्थपरत्वे तु–आशाधरो हिमालयः । तस्य हृदयादन्तरालात् उत्पन्ना । कोविदाः विद्वांसः ज्ञानिनः तदानन्दसहजा त्रिवेणिका

अत्र ग्रन्थपरत्वेन तीर्थपरत्वेन कन्यापरत्वेन च योजनया पक्षत्रयम् । तत्र ग्रन्थतीर्थयोरभेदोपचारात् प्रकृतश्लेषः । तत्र सादृश्यमात्रं व्यञ्जनागम्यम् । कन्यापक्षस्तु व्यञ्जनागम्य एव । तत्र येषां शब्दानां विनिमयः कर्तुं न शक्यते तदाश्रया व्यञ्जना ॥

शब्दावयवाश्रया व्यञ्जना

शब्दावयवाश्रयाऽपि सा दृश्यते । यथा—

दानी पानी तथा ज्ञानी
ध्यानी मानी निधान्यपि ।
राजा मयूर चित्रोऽयं
येन राजन्वती क्षितिः ॥ इति ॥

गङ्गायमुनासरस्वतीनदीनां सङ्गमात्मिका इति । कन्यापरत्वे-कोविदानन्दनामा पुत्रः त्रिवेणिकानाम्नी पुत्री इति अर्थभेदः । गम्यः इति । इयं च शाब्दी व्यञ्जना । अर्थभेदेऽपि शब्दानां परिवर्तनसहत्वाभावात् । विनिमयः=परिवर्तना ॥

सा व्यञ्जना । दानी-दानशीलः, पानी मद्यपानशीलः, ज्ञानी=अतिशयितज्ञानसम्पन्नः । निधानी=निधिसम्पन्नः । राजन्वतीति । राजन्वान् सौराज्ये । राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । "सुराज्ञि देशे राजन्वान् ततोऽन्यत्र राजवान्" इत्यमरः ॥

दानी बहुप्रदः। पानी मद्यपः। ज्ञानी सुज्ञः। ध्यानी नित्यध्याननिष्ठः। मानी अतिशयमानः। निधानी निधिसम्पन्नः। अत्र—

" भूमनिन्दाप्रशंसासु
नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां
भवन्ति मतुबादयः "॥

इति वार्तिकोक्त्या भूमनिन्दयोरर्थाः व्यञ्जनागम्याः, तद्धितद्योत्यत्वात्। द्योत्यार्थस्य काव्यप्रकाशे व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेण तद्वतो ध्वनित्वमुदाहृतम्। द्योत्यार्थे हि संकेताभावान्न शक्तिः। शक्यार्थबोधानन्तरं तद्बोधाच्च। शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावात्। नापि लक्षणा। प्रत्य-

---

दानीति। बहुदानमस्यास्तीति विग्रहः। पानीति। निन्द्यं पानं अस्यास्तीति विग्रहः। ज्ञानीति। प्रशस्तं ज्ञानं अस्यास्तीति विग्रहः॥

ध्वनित्वं = ध्वनिकाव्यत्वम्। द्योत्यार्थे—प्रस्तुतप्रतीयमानार्थे। सङ्केताभावात् मतुबादीनामिति शेषः। शक्तिः अभिधाव्यापारः। विरम्येति। अभिधाव्यापारेण सकृत् एकमर्थं बोधयित्वा पुनः तेनैव व्यापारेण अर्थान्तरबोधकरणासंभवादित्यर्थः। वृत्तौ = पूर्वोक्तकृत्तद्धितादिवृत्तौ॥

यमुख्यार्थबाधाभावात्तत्सम्बन्धाभावाच्च । 'राजन्वती' इत्यत्रापि राजपदं शोभनराज्ञि लाक्षणिकमिति न भ्रमितव्यम् । 'वृत्तौ लक्षणा नास्ती'ति सिद्धान्तात् । तत्र नकारोच्चारणेन शोभनत्वं व्यज्यते इति प्रकृत्याश्रया व्यञ्जनैवेति दिक् ॥

अर्थाश्रया उभयाश्रया च व्यञ्जना

अर्थाश्रया उभयाश्रया च व्यञ्जना कोविदानन्दे द्रष्टव्या[1] ॥

लक्षणाश्रया व्यञ्जना

लक्षणाश्रया यथा—

कलत्रवानहं बाले !
कनीयांसं भजस्व मे ॥

इत्यत्र कलत्रशब्देन तत्सान्निध्ये लक्षणा, अन्यथा लक्ष्मणस्यापि तथात्वापत्तेः । 'बाले' इत्यनेन च भूरिकामत्वे लक्षणा ॥

अर्थाश्रया = आर्थी व्यञ्जना । बाले ! हे शूर्पणखे ! अहं भार्यावान् मम कनीयांसं लक्ष्मणं भजस्वेत्यर्थः । तत्सान्निध्ये सीतायाः सांनिध्ये । भार्या इदानीं मम संनिधावेव अस्तीति भावः । भूरिकामत्वे अतिशयितकामपरवशत्वे इत्यर्थः ॥

---

[1] कोविदानन्दे—3-7-8.

"बाला स्यात् षोडशाब्दा
तदुपरि तरुणी त्रिंशतो यावदूर्ध्वम्" ॥

इति रतिरहस्योक्तेः। ततश्चाऽहं भोगतृप्तत्वान्न त्वदभिगम्यः, अतो हि कामातुरायास्तव सन्तोषो न स्यादिति व्यज्यते। किञ्च स्वस्य कलत्रसान्निध्योक्त्या - एकपत्नीव्रतं गम्यते। तत्सन्निधौ दुष्टाचरणनिषेधात् सीतायाः स्वाधीनपतिकात्वं चेति। ततश्च कलत्रवानहं क्व? बाला त्वं क्व? इति विषमालङ्कारोऽपि गम्यः। 'कनीयांसम्' इति लक्ष्मणविशेषणादसन्निहितकलत्रः कनिष्ठश्च स बालायास्तवानुरूपः इति समालङ्कारोऽपि गम्यः। स्वस्य लक्ष्मणस्य च विषमालङ्कारोऽपि। यद्वा कलत्रशब्देन लावण्यादिगुणसम्पन्ने लक्षणा। तेन अतिश्यामया त्वया[1] मम किं प्रयोजनमिति व्यज्यते॥

विषमालङ्कारः इति। 'क्वचिद्यदतिवैधर्म्यात् न श्लेषो घटनामियात्। स एष विषमो मतः। इति लक्षणम्। विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः' इति चन्द्रालोकः। सममिति। समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः इति चन्द्रालोकः॥

---

[1] तेनसादृश्यत्वात् त्वया-क.

व्यञ्जनामूला व्यञ्जना

व्यञ्जनामूला व्यञ्जना यथा—

क्षीरत्यजं नीरपिबं च हंसं
व्यासं विरक्तं च शुकं गृहस्थम् ।
वदामि वाणी मम चेद्यथार्था
तदा सुधीभिर्मम धीर्न निन्द्या ॥

अत्र सुधीशब्देन परीक्षाकुशलत्वं व्यज्यते । सुधियो हि परीक्षामन्तरेण स्तुतिं निन्दां वा न कुर्वन्ति । परीक्षा हि हंसानां क्षीरेण सह परिचयाभावात्तद्ग्रहणपाटवं न स्यादेवेति युक्तिः । तत्सदृशानां ज्ञानिनां अपि स्थूलतया निन्द्यपरिणामतया आपातरमणीयतया च विषयसुखं हेयं भवति । सूक्ष्मतया निर्विकारतया सर्वकालरमणीयत्वेन च ब्रह्मसुखमुपादेयं भवतीति युक्तिः । लोकप्रसिद्धं तु न तथेति । किञ्च व्यासस्य पत्न्यश्रवणजादरण्ये पतिताच्छुक्राच्छुकीनामाऽप्सरोदर्शनक्षुभितात् पुत्रोत्पत्तिवर्णनात् ब्रह्मविद्या प्रवर्तकत्वाद्विरक्तत्वमध्यवसीयते । प्रसिद्धभारतकथा-

---

क्षीरत्यजमित्यद्यार्थः अग्रे स्फुटीभविष्यति । अतिश्यामयेति । 'श्यामा षोडशवार्षिकी' इति विश्वकोशः । अत्र तु अतिश्यामयेत्यनेन अतिमेचकस्वरूपिण्येति विवक्षितम् । भागवते इति । नवमस्कन्धे एकादशाध्याये इति भाव्यम् ॥

मनादृत्य पत्नीद्वारा पुत्रोत्पत्त्यादिकं न विरुद्धमेव। शुक्रस्य चापत्यपञ्चकवर्णनात् स्वरूपेण रूपान्तरेण वा गृहस्थत्वमिति बोध्यम्। तत्र हरिवंशे स्वरूपेण भागवते च "स कृत्व्यां शुककन्यायाम्" इति शुकोक्तौ मम कन्यायामिति च वक्तव्येऽपि शुकपदं रूपान्तरबोधनार्थमिति। एवं परीक्षिते युक्तिमूला शास्त्रमूला च मम वाणी सत्या भवति चेदेतदर्थविषया मम धीः स्तुत्यैव भवतीति सुधीशब्दे गम्योऽर्थः। ततश्चास्मिन् ग्रन्थे कोविदानन्दे च प्रसिद्धिविरुद्धं किञ्चिदस्ति चेत्परीक्ष्य स्तुत्यमेवेति प्रार्थना व्यज्यते॥

व्यञ्जनायाः अनुमितावन्तर्भाववादः

अत्र तार्किकाः—व्यङ्ग्यार्थो हि ज्ञापनेन हेतुना अनुमीयते, तदर्थं व्यञ्जना न स्वीकार्या; 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादतिरिक्त वृत्तिस्वीकारे गौरवंचेत्याहुः॥

तत्खण्डनम्

तन्न—'साधुदूति! पुनः साधु' इत्यत्र काकु वक्रोक्तौ व्यतिरेकलक्षणामूलव्यञ्जनया 'मद्रम-

---

वृत्तिस्वीकारे—व्यञ्जनावृत्तिस्वीकारे इत्यर्थः। तस्य दन्तक्षतादिकामकेळीसिद्धस्य नखक्षतादेः। नियुद्धं बाहुयुद्धविशेषः॥

णेन सह विलसन्त्या त्वयाऽनुचितस्वार्थसाधनं कृतम्' इति व्यज्यते । तत्र दन्तैर्नखैश्च विलूनत्वं हेतुः । तस्य नियुद्धसाधारणत्वेन सव्यभिचारत्वात् नानुमानसिद्धिरिति व्यञ्जना स्वीकार्या । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

व्यञ्जनायाः शक्तिलक्षणयोरन्तर्भाववादः

अत्र वैयाकरणाः-शक्तिरेव शब्दवृत्तिः । तस्याश्च प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां शक्तिलक्षणाव्यपदेशः । व्यञ्जना तु तत्रान्तर्भवति, दीर्घव्यापारादित्याहुः ॥

तत्खण्डनम्

तन्न । 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति[1] स्वीकारात् । "सकृदुच्चरितः शब्दः

'साधु दूति ! पुनः साधु
कर्तव्यं किमतः परम् ?
यन्मदर्थे विलूनाऽसि
दन्तैरपि नखैरपि'

इति पूर्णः श्लोकः ॥

प्रसिद्धीति । तस्य शब्दस्य तस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिसत्त्वे शक्तिरिति, प्रसिद्ध्यभावे च लक्षणेति च व्यवहारः इति भावः । वायुमित्रेति ।

---

[1] अयं भागः-घ पुस्तके नास्ति ।

सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायाद्वाच्यार्थबोधानन्तरं व्यङ्ग्यार्थे शक्तेरप्रवृत्तेः ॥

इन्द्रियाणां स्वविषये-
ष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थे शब्दानां
सम्बन्धो योग्यता तथा ॥

इति शक्तिलक्षणस्य व्यञ्जनायामप्रवृत्तेश्च । व्यञ्जनाया अनादित्वाभावात् काव्यस्य उत्तमादि भेदत्रयानुपपत्तेश्च । उत्तमकाव्यं हि व्यङ्ग्यप्रधानम् । तद्भिन्नं मध्यमम् । गोमूत्रिकादिशब्दचित्रं, वायुमित्रसुतबन्धुवाहनेत्याद्यर्थचित्रं चाधमम् । अनुप्रासोपमाद्यर्थचित्रं चमत्कारकारित्वात् क्वचिदुत्तमं क्वचिन्मध्यमं च । अधमं तु न काव्यतया गणनीयम् । यथाह ध्वनिकारः—

"प्रधानगुणभावाभ्यां
व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थितेः ।
उभे काव्ये तदन्यद्यत्
तच्चित्रमभिधीयते" ॥ इति ॥

"वायुमित्रसुतबन्धुवाहनारातिभूषणशिरोम्बिलवनी । तज्जवैरभगिनीपतेः सखा पातु वः कमललोचनो हरिः" । इति पूर्णः श्लोकः ॥

प्रधानगुणभावाभ्यामिति । यथा—"नासुरोऽयं न वा नागः धरासंस्थो न राक्षसः । नासुखोऽयं न वा भोगः धरासंस्थो न राजसः" ।

निगमनम्

ततश्च सिद्धं व्यञ्जनायाः सफलत्वमिति
दिक् ॥

दोषपरित्यागेन सारग्रहणप्रार्थना

यदिह लिखतामव्युत्पत्त्या
पतेल्लघु दूषणम्
निपुणधिषणैरुज्झित्वा
तत्कृतिर्मम सेव्यताम् ।
सरसविमले वातक्षिप्तं
निवार्य तु शैवलं
सलिलममृतप्रायं
पिबन्ति पिपासवः ॥

इत्यादौ इति ज्ञेयम् ॥

व्यञ्जनायाः इति । पार्थक्येन वृत्तिविशेषतया स्वीकृतायाः इत्यर्थः । अन्यत् सर्वं यथापाठमेव सुगमम् । लिखतां = ग्रन्थप्रतिलिपीकरणं कुर्वतामित्यर्थः । अत्र "लिखतो मे" इत्येव पाठः सूक्तः । यदिहेत्यारभ्य आग्रन्थपरिसमाप्ति भागः—ग. पुस्तके नास्ति । परं तु दिक्पदानन्तरं "इति शब्दत्रिवेणिका समाप्ता" इति परिसमाप्तिवाक्यं दृश्यते । तस्मिन् पाठेऽपि प्रतिपाद्याश्च विषयाः-शब्दशक्तिः, शब्दभक्तिः, शब्दव्यक्तिश्चेति त्रयमेवेत्यतः शब्दत्रिवेणिकेति संज्ञाऽपि युज्यते एवेति भाव्यम् ।

लिखतामिति । प्रतिलिपिं कुर्वतामव्युत्पन्नानामित्यर्थः । तत् दूषणं

यदि मम सरस्वत्यां
कश्चित्कथञ्चन दूषणं
प्रलपति, ततः प्रौढप्रज्ञैः
स किं कविभिः समः ? ।
रघुपतिकुटुम्बिन्यां
सत्यामवद्यमुदाहरन्
हतकरजकः साम्यं लेभे
स किं सह राजभिः ? ।।

अस्याः प्रार्थनायाः प्रकृते उट्टङ्कनोद्देशः

प्रभापटले निबद्धमिदं हरिणीद्वयं तापापनोदाय त्रिवेणिकाप्रान्ते विन्यस्तम् । यथा रघुवंशस्थाः श्लोकाः स्वकृतत्वात् कुमारसम्भवेऽपि विन्यस्ताः

उज्झित्वा परिमार्ज्येत्यन्वयः । सरसविमले सरोवरे वातक्षिप्तं-मारुतेन संयोजितं शैवलं निवार्येत्यन्वयः । सरस्वत्यां-ग्रन्थरूपायां वाचि । रघुपतिकुटुम्बिन्यां = सीतायाम् । सत्यां = पतिव्रतायाम् । अवद्यं रावणगृहवासनिमित्तम् । हतकः हीनः ॥

प्रभापटलं नाम ग्रन्थः आशाधरकृतः । तत्रत्यं इदं हरिणीवृत्त-घटितं श्लोकद्वयम् । विन्यस्ताः इति । तथैवात्रापि स्वकृतग्रन्थान्तरीय

महाकविकालिदासेनेति ॥ इति ॥

इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
रामजीभट्टात्मजेनाशाधरभट्टेन
विरचितायां त्रिवेणिकायां
तृतीयं व्यञ्जनाप्रकरणं समाप्तम्
ग्रन्थश्च समाप्तः

एव श्लोकाः संयोजिताः इति भावः ॥

सेयमाशाधरी वृत्तित्रयनेत्री त्रिवेणिका ।
एवं वेङ्कटनाथार्यविदुषो मार्गदर्शने ॥
मुदा शिवकुमारेण कृतया च प्रभाख्यया ।
टिप्पण्या सहिता जीयादनया महिता हिता ॥

इति वेदान्तालङ्कारविदुषा शिवकुमारस्वामिना
सङ्कलिता प्रभानाम्नी
त्रिवेणिकाटिप्पणी समाप्ता

